

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

**Kommersiya banklarının aktiv
əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri**

Abdullayev Pərviz

UNEC SABA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

JUNE 2018

*Buraxılış işimin hazırlamağında və ərsəyə
gəlməsində böyük əməyi olan elmi rəhbərim
Elnur müəllim Sadıqova dərin təşəkkürlərlə*

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. Bank sistemi, onun funksiyaları və fəaliyyəti.....	6
1.1 Bank sistemi anlayışı.....	6
1.2 Banklar, onların funksiyaları və fəaliyyət prinsipləri.....	14
1.3. Azərbaycan Respublikasında bank sistemi.....	25
II FƏSİL. Kommersiya banklarının iqtisadiyyatda rolu və fəaliyyəti.....	28
2.1 Bankların iqtisadiyyatda rolu.....	28
2.2. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları.....	31
2.3 Kommersiya banklarının qeyri-ənənəvi əməliyyatları.....	45
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	55
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	58

GİRİŞ

Pul münasibətləri yarandıqdan sonra bank sistemi yaranmış və insanların həyatında çox mühüm yer tutmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə insanların banka dair müxtəlif yanaşmaları olmuşdur. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə bankın rolu artmışdır və bazar iqtisadiyyatında ölkənin ən mühüm halqası olmuşdur. Pul resurslarının bir mənbədən digərinə köçürülməsində vasitəçilik edərək bütün riski öz üzərinə götürmüşdür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank sistemi əsasən iki pillədən ibarətdir. Birinci pilləyə Mərkəzi Bank ikinci pilləyə isə kommersiya bankları və kredit təşkilatları aiddir. Mərkəzi Bank dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsində əsas yeri tutur. Məzənnələrin təyin olunması, uçot dərəcələrinin təyin olunması və s. kimi əməliyyatlar Mərkəzi bankın öhdəliyindədir. İkinci pilləyə aid olan kommersiya banklarının əsas vəzifəsi əhaliyə kreditlərin verilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərə hesabların açılması, depozitlərin qoyulması və pul köçürmələri kimi bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsidir.

Kommersiya banklarının fəaliyyəti passiv, aktiv və vasitəçilik əməliyyatları olmaqla üç yerə bölünür. Aktiv əməliyyatlar mənfəət əldə etmək üçün bankın öz xüsusi vəsaitlərindən və banka cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə edilməsidir. Bu vəsaitlərdən istifadə etməklə banklar hüquqi və fiziki şəxslərə kredit verir və investisiyalar həyata keçirir. Bu buraxılış işinin əsas mövzusu kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları və onların müasir dövrdə ölkə üzərində necə effekt göstərməsidir.

Bankların iqtisadi rolunu qiymətləndirərkən aktiv əməliyyatların xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Aktiv əməliyyatlar içərisində ən mühüm yeri kredit əməliyyatları tutur. Kredit əməliyyatları vasitəsilə istehsalçılar məhsulların istehsalını, istehlakçılar məhsulların dəyərinin ödənilməsini təmin edir. Yəni kredit vasitəsilə əmtəə dövriyyəsi baş verir. Bu da aktiv əməliyyatların günümüzdə necə vacib və aktual olduğunu sübut edir.

Buraxılış işi 2 fəsil və 6 bölmədən ibarətdir. Mövzunun daha aydın şərh edilə bilməsi üçün 10-dan çox qrafik, sxem və cədvəldən istifadə edilmişdir. Mövzunun araşdırılması üçün Azərbaycan və ingilis dilində olan ədəbiyyatlardan, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının qanun və digər hüquqi normativ xarakterli aktlarından, Mərkəzi Bankın hesabatlarından, mövzuyla əlaqəli jurnal və bülletenlərdən, həmçinin internet saytlarından geniş istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL. Bank sistemi, onun funksiyaları və fəaliyyəti

1.1 Bank sistemi anlayışı

Bank sistemi öz məzmunu cəhətdən sistem anlayışına uyğun olaraq müvafiq elementlərin toplusudur və bu elementlər bir-birini tamamlanır, yəni haqqında danışılan elementlər qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Bank sistemi – bankların, bank qanunçuluğu, bank infrastrukturu və bank bazarının məcmusudur. Bank sistemi tərkib hissəsi olduğu iqtisadi sistemdə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərini əks etdirir.

Bu sistemi digərlərindən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır:

Bank sistemi eyni məqsədə qulluq edən müxtəlif hissələrin məcmusu kimi təsəvvür olunur. Bank sisteminin özünəməxsusluğu ona aid olan hissələri və onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri təyin edir. Bu, zərurət yarandığı hallarda sistemin elementlərinin bir-biri ilə əvəzlənə bilməsi deməkdir. Yəni, hansısa səbəbdən bir bank bağlanar və ya ləğv edilərsə, sistem özünün fəaliyyət qabiliyyətini itirmir, həmin bankın funksiyalarını digər bankların yerinə yetirməsi və ya zərurət yarandıqda yenisinin yaranması hesabına sistemin bütövlüyü yenidən təmin olunur.

Bank sistemi daima dinamikdir və burada 2 əsas məqama diqqət yetirilməlidir:

Birincisi, bank sistemi ayrı-ayrılıqda deyil, bütövlükdə təkmilləşir. Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin son 30 illik tarixinə baxdıqda bu dövrün əvvəllərində çox sayda kiçik kapitallı bankların yarandığını görürük. “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanunun və “Azərbaycan Respublikasında Banklar və Bank fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul edilməsi və bəzi normativ aktlarla ciddi qanunverici-normativ bazanın yarandılmasından sonra bankların sayı əsaslı surətdə azaldı, fəaliyyətinə davam etmək iqtidarında olan kredit təşkilatları isə keyfiyyət əldə etdilər və ayrı-ayrı sahələrdə xidmət göstərən müxtəlif banklar meydana çıxdı.

İkincisi, bank sistemi daxilində həmişə müəyyən əlaqələr yaranır. Bu əlaqələr həm bank sisteminin birinci pilləsində olan banklarla kommərsiya bankları arasında,

həm də məhz ikinci pillədəki bankların öz aralarında yarana bilir. Banklar bir birinə də müxtəlif xidmətlər göstərir, banklararası bazarda birgə projektlərin maliyyələşməsində iştirak edir, bank birlikləri, bank ittifaqları kimi müəyyən strukturlar yaradırlar.

Bank sistemi qapalı sistemdir. Bu sistem fəaliyyəti barəsində bir çox cəhətdən kommersiya sirlərini qoruyub saxlayır və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla heç bir halda onların yayılmasına şərait yaratmır.

Bank sistemi – öz daxilində təşkil olunan və özünü tənzimləyə bilən sistemdir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatı və iqtisadi siyasətində, həmçinin siyasi arenada baş verən hadisələr bank siyasətinin də dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Əgər ölkə qeyri-stabil siyasi vəziyyətlə üzləşərsə, iqtisadi böhran olarsa, banklar istehsal sahələrinə uzunmüddətli yatırımları məhdudlaşdırır, kreditləşdirmələrin müddətini qısaldır, bəzən isə bütövlükdə dayandırır. Mənfəət əldə etmək üçün isə qeyri-ənənəvi yollardan istifadə edir. Ənənəvi fəaliyyətinin bərpası isə yalnız iqtisadi sabillik yenidən yarandıqda və risklər azalan zaman baş verir.

Bank sistemini təşkil edən elementlər çoxsaxəli xüsusiyyətlərə malik olub, özlərinin təsadüfi məcmusundan ibarət deyillər. Dünya praktikasını nəzərə almaqla, bank sistemini aşağıdakı tiplərlə fərqləndirirlər:

1. bazar tipli bank sistemi;
2. keçid dövrünün bank sistemi;
3. mərkəzləşdirilmiş bank sistemi.

Mərkəzləşdirilmiş bank sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatında mövcud olan bank sistemində dövlət inhisarçılığına yol verilmir. Bazar şəraitində bütün təsərrüfat subyektləri, yəni hüquqi və ayrı-ayrı fiziki şəxslər dövlət mülkiyyətli banklardan başqa, qanunla icazə verilən çərçivədə istənilən mülkiyyət formasına malik bankların əsasını qoya bilərlər. Bu səbəbdən də bazar iqtisadiyyatında çoxlu sayda banklar fəaliyyət göstərirlər. Mərkəzləşdirilmiş bank sisteminin bazar yönümlü bank sistemindən fərqlərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

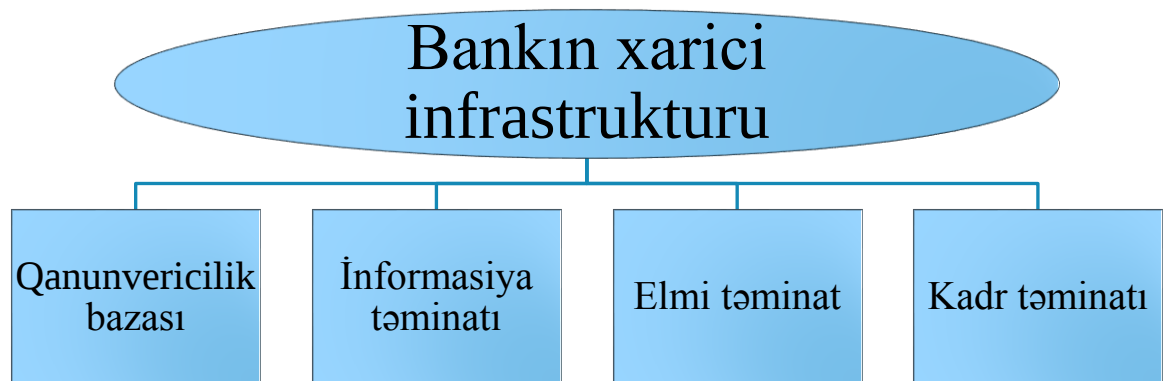
İnzibati-mərkəzləşdirilmiş bank sistemində bir pilləyə malik bank sistemi mövcuddur və bankların yeganə mülkiyyətçisi dövlətdir. Bu bankları dövlət tərəfindən yaradılır, onların idarəetmə və təşkilati strukturları dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Zəruri hallarda isə bu banklar yenə dövlət tərəfindən ləğv edilir. Vahid bank siyasəti həyata keçirilir və idarə üsulu qismində mərkəzləşdirilmiş şaquli idarə üsulu tətbiq edilir. Belə şəraitdə bankların öhdəliyi dövlətin də cavabdehliyində olur. Banklar tərəfindən aparılan əməliyyatların tərkibini dövlət müəyyən edir.

Bazar iqtisadiyyatının bank sistemində ikipilləli sistem mövcud olur və bankların bir neçə mülkiyyət forması yaranır. Bank yaradılmasında qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tələblərdən başqa heç bir məhdudiyyət olmur və istənilən hüquqi şəxs və ya fiziki şəxs bank yarada bilər. Banklarda təşkilati və idarəetmə strukturlarının müəyyənləşdirilməsi bank şurası tərəfindən aparılır, həmçinin bank şurası bankın ləğvi barədə qərar vermək hüququna malik olur. Bu sistemdə çoxsaylı banklar siyasəti həyata keçirilir. Buna görə də, bu sistemdə dövlət bankların öhdəlikləri qarşısında cavabdeh olmur, qarşılıqlı olaraq banklar da dövlətin heç bir öhdəliyinə görə məsuliyyət daşımır. Bu sistemdə emissiya əməliyyatları yalnız Mərkəzi Bank, müəssisələrin və ya fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsi isə kommersiya bankları tərəfindən icra edilir.

Bank sisteminin elementlərindən biri də bank infrastrukturudur. Bank infrastrukturunu deyərək bankın fəaliyyətini təmin edən elementlərin toplusu başa düşülür. Bank infrastrukturunu iki istiqamətdə mövcuddur: daxili və xarici infrastruktur. Daxili infrastruktur kommersiya bankının stabilliyini daxildən, xarici infrastruktur isə xarici aləmlə qarşılıqlı münasibətdə bankın işini təmin edir. Bankın daxili və xarici infrastrukturuna aşağıdakı sxemlər vasitəsilə diqqət yetirək:

Sxem 1. Bankın xarici struktur elementləri¹

Sxem 2. Bankların xarici infrastruktur elementləri²

¹R.Əsgərova – Pul, Kredit və Banklar – Bakı, 2007

² R.Əsgərova – Pul, Kredit və Banklar – Bakı, 2007

Məlumat, metodiki, elmi, kadr təminatı, həmçinin rabitə və kommunikasiya vasitələri bütövlükdə bank infrastrukturunu vasitəsilə birləşir.

Bank sistemlərinin inkişafına bir çox makroiqtisadi və siyasi faktorlar təsir göstərir:

1. Əmtəə-pul münasibətlərdəki inkişafın səviyyəsi – iqtisadiyyatda pulla bağlı əməliyyatların yerinə yetirilməsini həyata keçirən əsas qurumlardan biri məhz banklardır. Banklar fiziki və ya hüquqi şəxslərin sərbəst vəsaitlərini depozitə cəlb edir, kredit qoyuluşları edir, müxtəlif məqsədlərə uyğun olaraq nağd və ya nağdsız hesablaşmalar aparırlar. Bu səbəbdən, ölkə iqtisadiyyatında əmtəə-pul münasibətləri, istehsal və ticarətin inkişaf səviyyəsi, pul dövriyyəsinin mövcud vəziyyəti bank sisteminin fəaliyyətini əsaslı surətdə təsirləndirir, onun mənasını müəyyənləşdirir

2. Qanunlar və qanunvericilik bazası – dünyanın bir çox ölkəsində mövcud olan bank qanunvericiliyi demək olar ki, heç vaxt bir biri ilə eyni olmur və onların arasında çox açıq fərqlər mövcuddur. Bəzi ölkələrdə banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq, öz kapitalını iqtisadiyyatın istənilən bir sahəsinə yönəltmək və sahəvi təmərküzləşmənin aparılması qadağan edilmişdir. Digər ölkələrdə isə banklar sığorta işi ilə məşğul ola bilməzlər. Bank qanunvericiliyi də sistemin zəruri bir elementidir. Hazırda Azərbaycanda bank fəaliyyətinə dair 2 əsas qanun fəaliyyət göstərir: 1. 10 dekabr 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanun; 2. 16 yanvar 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında Banklar haqqında” Qanun.

3. İqtisadiyyatda bankların mahiyyəti və rolu haqqında mövcud təsəvvürlər – mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemində banklar dövlət idarəetmə orqanlarından biri kimi çıxış edirdi və təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Belə şəraitdə banklar maddi nemət yaratmadan üst qurum rolunu həyata keçirirlər.

Bazar yönümlü iqtisadiyyatda və ona keçid dövründə isə bankların xarakteri kökündən fərqlənir. Yaranan sistem çoxpilləli olur, bank mülkiyyətinin müxtəlif formaları təzahür edir. İxtisaslaşmış kredit təşkilatları yaranır və banklar artıq çoxsaylı əməliyyatlarda müxtəlif xidmətlər həyata keçirir. Beləcə, sistemin inkişafı onun mahiyyətilə bağlıdır, təsəvvürlər dəyişdikcə sistemə qarşı olan münasibət də dəyişir.

Bankların daha səmərəli vəziyyəti iqtisadi yüksəliş dövründə olur. Çünki müəssisə, fiziki və ya hüquqi şəxslərin fəaliyyəti genişlənir, bankların göstərdikləri xidmətlərə tələbat güclü sürətdə artır. Bank əməliyyatlarının sayı artır, sonda əldə edilən mənfəətin miqdarı da artır. Qazanılan mənfəət kredit təşkilatının sonrakı dövrlər üçün inkişafına sərf edilir. Bu halda bankın risklərinin səviyyəsi az olur. Onların fəaliyyəti stabil xarakter daşımağa başlayır, likvidlik dərəcəsi yüksəlir.

İqtisadi böhran olduqda isə tənəzzül baş qaldırır, inflyasiya və maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı sabitliyi pozmaqla önə çıxırlar. Bu şəraitdə banklar vəsait cəlb etməkdə çətinlik çəkir, risk səviyyələri yüksəlir. Bu cür hallarda onlar, demək olar ki, həmişə uzunmüddətli kreditləşdirməni dayandırırırlar. İnflyasiya bütün iqtisadiyyatda olduğu kimi bankların da malik olduğu kapitalı dəyərsizləşdirir. Büdcə çatışmazlığının olması əlavə pul kütləsi emissiyasına zərurət yaradır ki, bu da bir çox hallarda situasiyanı daha da gərginləşdirir.

4. Siyasi amillər – ən önəmli siyasi amillərdən biri ölkədə həyata keçirilən hökumət siyasətinin inkişafının istiqamətləridir. Əgər ölkə rəhbərliyi bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün imkan yaradarsa, şəxsi mülkiyyəti inkişaf etdirərsə, bu zaman bankların kapitallarının həcmnin, bankların və ümumilikdə kredit təşkilatlarının sayının artması, möhkəm bank sisteminin yaranması, onun iqtisadiyyatda mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün əsaslı zəmin yaradır. Siyasi arenada qeyri-müəyyənlik yarandıqda isə bank sistemi inkişafdan qalır, valyutanın və milli kapitalın xaricə axını ilə nəticələnir.

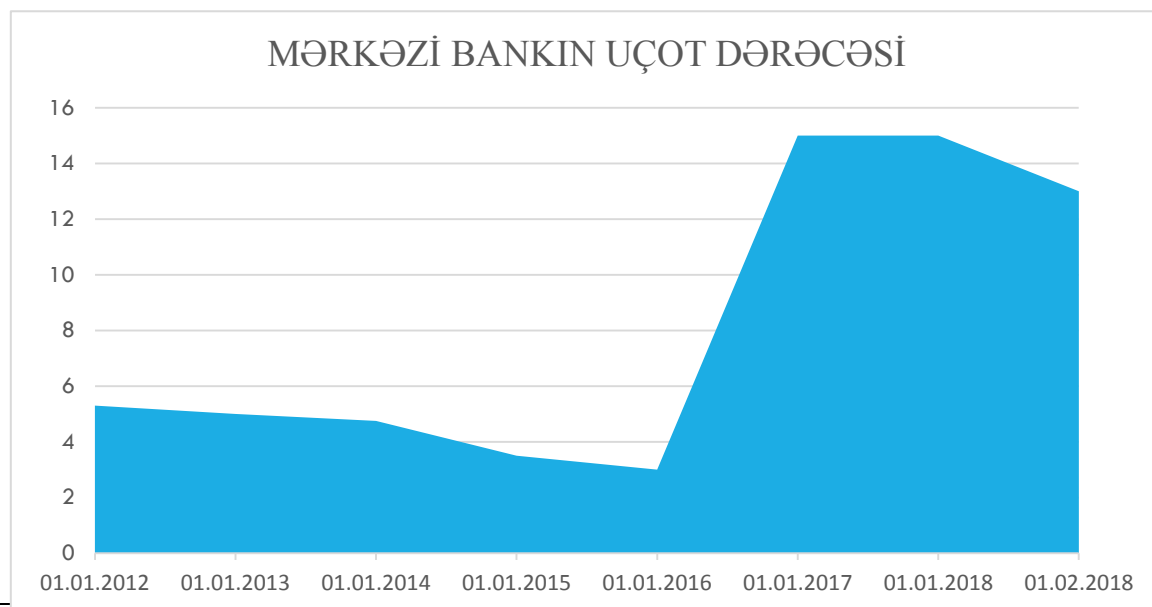
5. Banklararası bazardakı rəqabətin səviyyəsi – bazar yönümlü iqtisadiyyat şəraitində çox sayda müstəqil bankların meydana gəlməsi onlar arasındakı rəqabətə

təkan verir, onları özlərinə maksimum sayda müştəri qazanmağa sövq edir. bu səbəbdən də banklar daim göstərilən xidmət növlərini çoxaltmalı, xidmətin keyfiyyətini yüksəltməli, yeni xidmət sahələri yaratmalı olurlar.

6. Ölkənin iqtisadi siyasətində baş verən dəyişikliklər, iqtisadi inkişaf səviyyəsi – bank sisteminin inkişafına təsir göstərən amillərdən biri məhz ölkənin iqtisadi siyasətindəki dəyişikliklər, iqtisadi inkişaf göstəriciləri və dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasətdir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasını təmin edən qurumlardan biri də Mərkəzi Bankdır. Dövlətin iqtisadi siyasətində baş verən dəyişikliklər ilə əlaqədar öz strukturlarında dərhal dəyişiklik edən qurumlardan ən birincisi Mərkəzi Bankdır. Qanunvericiliklə Mərkəzi banklar yalnız ayrı-ayrılıqda kommersiya banklarına deyil, həmçinin bütövlükdə bank sisteminə təsir göstərə bilər. Bank sistemi fəaliyyətinin stabilləşməsinə həyata keçirərkən Mərkəzi Bank kommersiya məcburi ehtiyat normasını, mərkəzləşdirilmiş kredit ehtiyatlarının istifadə olunmasına görə faiz dərəcələrini dəyişdirə bilər. Azərbaycan Respublikasında uçot faiz dərəcələrinin dəyişmə dinamikasını aşağıdakı qrafikdə izləmək olar:

Qrafik 3. Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri³

Digər tərəfdən, yeni filialların yaradılmasını gecikdirilə və ya sürətləndirilə bilər,

³ Statistik bülleten 02/2018 – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

bu və ya digər qanun pozuntulara görə lisenziyaları geri alınə bilər.

7. Mövcud vergi siyasəti – bank sisteminə ümünilikdə və onun inkişafına təsir edən faktorlardan bir digəri cari vergi siyasəti, vergilərin dərəcələri və növləri, kifayət qədər bank kapitalının olmaması, peşəkar kadr potensialının çatışmazlığı, xidmət olunan müştərilərin iqtisadi və sosial vəziyyəti və digər səbəblərdir.

1.2 Banklar, onların funskiyaları və fəaliyyət prinsipləri

Fəaliyyət prinsipi cəhətdən bankları bir neçə tipə ayırmaq olar.

Reteyl banklar əsasən fiziki şəxslərin maliyyə ehtiyaclarını qarşılayır. Reteyl bankların çoxu eyni zamanda kiçik və orta müəssisələrə də öz xidmətlərini təklif edirlər. Reteyl bankların müxtəlif xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- İstehlakçı və ya reteyl banklar – əsasən ev, maşın və s. maliyyələşdirmək üçün fiziki şəxslərə kreditlər təklif edirlər.
- Özəl bank işi şirkətləri – əsasən varlı şəxslərə vergi və investisiya məsləhəti də daxil olmaqla sərvətin idarə edilməsi xidməti təklif edirlər.
- Poçt-əmanət bankları – poçt məntəqəsində müştərilərə bank işi xidmətləri təklif edirlər (sürətli pul köçürmələri, kommunal ödənişlərin toplanması və s.). Poçt əmanət bankları dünyanın bir çox yerində istifadə olunsa da, ABŞ-da istifadə olunmur.

Ümumi xidmət banklarının xidmətlərindən əsasən korporativ və qeyri-korporativ müəssisələr yararlanırlar. Ümumi xidmət banklarının təklif etdiyi məsləhət xidmətləri əsasən böyük müəssisələrin xüsusi ehtiyaclarına cavab verməyi öz üzərinə götürür.

Ümumi xidmət bankları öz növlərinə görə bunlara ayrılır:

- Kommersiya bankları – böyük müəssisələr üçün kredit təklifçisi, vəsaitlərin cəlb olunması üçün vasitəçi və risklərin idarə olunması üçün maliyyə xidmətləri təqdim edən ümumi xidmət bankıdır.
- Muxbir banklar – kredit və digər investisiya alternativləri də daxil olmaqla digər banklara banklararası bazarda xidmət təklif edirlər.
- Ticarət bankları – kapital bazalarında iştirak edib səhm, istiqraz kimi qiymətli kağızlarda və ya kredit bazarlarında vəsait cəlb etmək bəzədə korporasiyalara və hətta dövlətlərə peşəkar məsləhət təklif edir.

Beynəlxalq ticarətin maliyyələşirilməsi bir çox hallarda ümumi xidmət bankları hesabına baş verir. Ümumi xidmət bankları beynəlxalq ticarəti maliyyələşdirir və bir çox ölkədə kiçik nümayəndəlik və ya filiallar vasitəsilə fəaliyyət göstərirlər

Bir ölkənin əsas maliyyə orqanı Mərkəzi Banklar hesab olunur və maliyyə bazalarının və iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün onun varlığı vacibdir. Mərkəzi Banklar əsasən qiymətləri dolayı yolla tənzimləmək və ya iqtisadi artımı gücləndirmək məqsədilə dövrüdəki pulun və kreditin miqdarını idarə edirlər. Onlar adətən bunu hökumətin borcunun alışı və ya satışı üzrə özlərinin günlük fəaliyyəti, həmçinin əsas faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək və saxlamaqla, ehtiyat tələbin səviyyələrini müəyyən etməklə və valyuta buraxmaqla nail olurlar. Mərkəzi bank həmçinin bankların biri biriylə olan qarşılıqlı ödəmələri təşkil edir və ölkədəki banklar üçün qismən tənzimləyici rolunda çıxış edirlər. Mərkəzi banklar ümumilikdə bank sisteminə nəzarət edir, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi istiqamətləndirirlər.

Mövcud ikipilləli bank sistemində kommersiya bankları II pilləni tutur. Bank – fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin depozitə (əmanətə) cəlb edilməsi, bu əmanətlərin müəyyən müddətə və faizlə geri qaytarılması, həmin müddət ərzində isə vəsaitlərin öz adından və özünün hesabına yerləşdirilməsi yolu ilə kreditlərin verilməsi, həmçinin müştərilərin istəyi ilə köçürmə və ya hesablaşma-kassa əməliyyatlarının aparılmasını və digər əməliyyatları yerinə yetirən kredit təşkilatıdır. Kommersiya bankları müəyyən mənbələr hesabına kredit verilməsi üçün mənbə sayılacaq resursların əsas hissəsinin toplanmasına xidmət edir və öz müştərilərinin maliyyə-kredit xidmətlərilə kompleks bir formada təmin edir. Kommersiya banklarının funksiyalarını aşağıdakı kimi fərqləndirə bilərik:

Sxem 4. Kommersiya banklarının funksiyaları⁴

Bankların təsisçiləri müxtəlif şəxslər və ya qurumlar ola bilər. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: müxtəlif firmalar, şirkətlər, banklar, ayrı-ayrı fiziki şəxslər, habelə ölkənin rezidentləri və qeyri-rezidentləri çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə görə kommersiya bankları üç və ya daha artıq fiziki və/və ya hüquqi şəxs tərəfindən ASC (Açıq Səhmdar Cəmiyyət) kimi yaradılır və “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” qanuna əsasən Vergilər Nazirliyinə təqdim edilir və beləcə bank hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçir.

Qeydiyyat zamanı dövlət büdcəsinə ödənəcək rüsumun məbləği “Dövlət rüsumu haqqında” Qanunla tənzimlənir və hal-hazırda banklar üçün bu məbləğ 220 AZN təşkil edir. Kommersiya bankı dövlət qeydiyyatına düşüb hüquqi şəxs statusu almaqla bank lisenziyası almaq üçün Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına yazılı şəkildə müraciət edir və müraciət həmin orqanın normativ xarakterli aktları ilə müəyyən olunan tələblərə cavab verməlidir.

⁴ R.Əsgərova – Pul, Kredit və Banklar – Bakı, 2007

Bank lisenziyası almaq üçün edilmiş müraciətlərə 2 mərhələdə baxılır. Birinci mərhələ bank lisenziyası almaq üçün bank təsisçiləri tərəfindən edilmiş ilkin müraciət və ona baxılmasından ibarətdir. İkinci mərhələdə isə bank dövlət qeydiyyatın alındıqdan sonra lisenziya almaq üçün yekun müraciət və ona baxılması prosesi baş verir.

Qanunvericiliyə uyğun qaydada edilmiş yekun müraciətdən 30 təqvim günündən çox olmayan müddətində maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən baxılır. Tələb olunan sənədlərdə çatışmazlıq və ya səhv olduqda banka müvafiq bildiriş göndərilir və yenidən təqdim olunmuş sənədlərə 15 təqvim günü ərzində baxılır. Nazirlər Kabinetinin təyin etdiyi nizamnamə kapitalının minimum miqdarının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına daxil olduğu və bütün sənədlərin “Banklar haqqında” Qanunun tələblərinə cavab verdiyi müəyyən edildikdən sonra banka lisenziya verilir və 5 təqvim günü ərzində bu barədə banka yazılı bildiriş göndərilir Nazirlər Kabinetinin təyin etdiyi normaya əsasən hal-hazırda bankların nizamnamə kapitalının minimum miqdarı 50 milyon AZN-dir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası kommersiya banklarına lisenziya verməkdən o halda imtina edə bilər ki, bankın müraciət etdiyi zamanda olan vəziyyəti mövcud qanunvericiliyin tələblərinə cavab verməsin. Burada xüsusi hal kimi Bankın İdarə Heyətinin sədrinə və üzvlərinə qoyulan tələblərin gözlənilməsi qeyd olunmalıdır. Belə ki, İdarə Heyətinin bütün üzvləri, o cümlədən bankın daxili audit bölməsinin və filiallarının rəhbərləri ali iqtisadi və ya hüquq təhsilinə malik olduqda bank sektorunda ən azı 2 illik, digər sahələrdə ali təhsilə malik olduqda isə bank sektorunda ən azı 4 illik təcrübəyə və həmçinin vətəndaş qüsursuzluğuna malik olmalıdırlar.

Bank öz lisenziyasına yiyələndikdən sonra bank sisteminə daxil olur və fəaliyyətə başlayır. Bank lisenziyası və digər icazələr müddətsiz olaraq verilir və qanunla müəyyənləşdirilən fəaliyyətlərlə məşğul olmağa icazə verir. Mərkəzi Bankın kommersiya banklarına verdiyi bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, banklar

“Banklar haqqında” Qanuna müvafiq olaraq aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

- Tələbli və müddətli depozitlərin və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- Kreditləşdirmə əməliyyatı, o cümlədən istehlak və ya ipoteka kreditləri;
- Fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının açılması, həmçinin bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;
- Ödəniş vasitələrinin buraxılması;
- Öz hesabına və ya müştərinin hesabına maliyyə vasitələrinin alınması və satılması:
 - Xarici valyuta, qiymətli metallar və daş-qaşlar, səhmlər və digər qiymətli kağızların;
 - Faiz dərəcələri ilə bağlı digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;
 - Forvard və spot kontraktların, svoplara dair sazişlərin, səhmlərin, istiqrazların, qiymətli metalların.
- Qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;
- Öhdəliklərin icrasına dair təminatların, o cümlədən qarantiya və zəmanətlərin verilməsi və akkreditivlərin açılması;
- Maliyyə müşaviri, maliyyə agentı və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;
- Qiymətli kağızlar bazarında göstərilən peşəkar fəaliyyət (broker, diler);
- Kredit qabiliyyətinin və təminatlılığın yoxlanılmasına dair məlumat verilməsi və digər xidmətlərin göstərilməsi;
- Sənədləri və ya pul vasitələrini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq).

Hər hansı bir bankın lisenziyasının ləğvinə Maliyyə Bazalarına Nəzarət Palatası qərar verir və bu hal “Banklar haqqında” Qanunda müəyyənləşdirilmiş hallarda baş verə bilər. Belə hallardan aşağıdakıları xüsusi vurğulamaq mümkündür:

- kredit təşkilatının təsisçilərinin özlərinin könüllü müraciəti ilə;
- bank qanunvericiliyin və müvafiq nəzarət orqanının normativ aktlarının tələblərini mütəmadi olaraq pozduqda;
- lisenziya və ya icazə verilərkən istifadə olunmuş məlumatın səhv olduğu aşkarlandıqda;
- lisenziya qüvvəyə mindiyi gündən 1 il ərzində istifadə edilmədikdə və ya bankın fəaliyyəti 6 ay və daha çox müddətə dayandırıldıqda;
- tələb olunan nizamnamə kapitalının minimum miqdarına malik olmadıqda və ya kreditorlar, depozitlilər qarşısında bank öz öhdəliklərini yerinə yetirmək iqtidarında olmadıqda;
- müflisləşdikdə;
- təqdim olunmuş maliyyə hesabatlarda saxtakarlıq aşkar olunduqda;
- lisenziya və icazədə nəzərdə tutulmayan əməliyyat apardıqda.

Lisenziyanın ləğvi barədə qərar Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən qəbul edilir və 5 gün ərzində dövlət qeydiyyatı və vergi orqanına yazılı bildiriş göndərilir, rəsmi məlumat şəklində kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunur.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas prinsiplərini nəzərdən keçirək:

1. *Real mövcud resurslarla iş prinsipi.* Kommersiya bankı qısa müddətli vəsaitlər (qısa müddətli və ya tələb olunanadək depozitlər) cəlb edərək, uzunmüddətli kreditlərin verilməsi üçün sərf edirsə, bu zaman onun öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyəti sual altına düşə bilər. Bank aktivlərində riskli borcların miqdarının böyük olması bankın nizamnamə kapitalının artırılmasına zərurət yaradır. Əmanətçi depozit yerləşdirərkən bankın balansı haqqında məlumatlandırılmasını tələb edə bilər.

Həmçinin hər bir bank öz maliyyə ilini başa vurduqdan sonra maliyyə hesabatlarını və auditor rəyini ictimaiyyətə açıqlamalıdır.

2. *Öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə bütün iqtisadi məsuliyyətin və yüksək dərəcəli iqtisadi azadlığın əldə olunması prinsipi.* İkinci prinsip cəlb edilmiş vəsaitin azad bölüşdürülməsi, müştəri və əmanətçinin seçimində azadlıq, vergilər ödənildikdən sonra qalan gəlirin müstəqil bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Hazırda ölkəmizdə olan bütün kommersiya bankların özünün gəlir və fondlarının bölüşdürülməsində kifayət qədər iqtisadi azadlığa malikdir. Kommersiya banklarının iqtisadi məsuliyyəti təkcə onun cari gəlirləri ilə məhdudlaşmır, onun kapitalında da özünü əks etdirir. Bank öz öhdəlikləri qarşısında ona məxsus bütün əmlakı və vəsaiti ilə cavabdeh olur. Öz əməliyyatları zamanı yaranan bütün ziyanı qarşılamaq bankın öz öhdəliyinə düşür.

3. *Maliyyə ehtiyatları bazarının vəziyyətindən asılı olaraq müstəqil faiz, depozit və kredit siyasətinin aparılması.* Fəaliyyətinin nəticəsinin tam məsuliyyətini daşması üçün bank təkcə vəsaitinin bölüşdürülməsində deyil, borcların müddət və şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində, habelə müxtəlif bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində və s. azad olmalıdır. Kommersiya bankları öz fəaliyyətində bazardan kənar təsir vasitələrinin hesabına gələn təlimatları özünə əsas seçə və müəyyənləşdirilmiş faiz stavkalarında çıxış edə bilməz.

4. *Kommersiya banklarının müştərilərlə qarşılıqlı münasibətləri bazar tarazlığı üzərində qurulmalıdır.* Banklar öz kredit vəsaitinin yerləşdirilməsi zamanı öz faydalılığından çıxış edir. Ümumdövlət və ya digər kənar maraqlara istiqamətlənmə kommersiya bankı üçün mütləq müflisləşmə və ya likvidlik böhranı ilə nəticələnər.

Banklar müştərilərinə bir çox məhsul və xidmətlər təklif edirlər. Bankların təklif etdikləri ənənəvi xidmətlər aşağıdakılardır:

- **Depozitlərin (əmanətlərin) toplanması** – bank hesabında qorunması və gələcəkdə tələb olunacaq nağd pulun (depozitlərin/əmanətlərin) faizlər və ya komissiyon haqlar ödənilməklə müştərilərdən (fiziki və hüquqi şəxslərdən) qəbul olunması;

- **Ödəniş xidmətləri** – bank xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin adından köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesi;
- **Kreditlərin verilməsi** – müştərinin (borcalan) borc və ya kredit alma qabiliyyətinin olub-olmadığını müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və daha sonra faizlər və ya komisiyon haqlar alınmaqla həmin müştəriyə kreditin (borcun) verilməsi prosesi.

Banklar inkişaf etdikcə yuxarıda qeyd olunan əsas bank işi funksiyaları mürəkkəbləşmişdir. Belə ki, bankda vəsait yerləşdirmiş müştərilərə bankda yerləşdirdikləri pulun miqdarının qeyd olunduğu istiqrazlar təklif olunmağa başlandı. Hal-hazırda depozitlər, pul məxaricləri və ödənişlər bir anda həyata keçirilir: pul məxaricləri və ödənişlər debet kartları vasitəsilə və ödənişlər asanlıqla elektron pul köçürmələri vasitəsilə yerinə yetirilir.

Bankda aparılan əməliyyatlar 3 yerə bölünür: passiv əməliyyatlar, aktiv əməliyyatlar, vasitəçilik əməliyyatlar (aktiv/passiv əməliyyatlar).

1. Passiv əməliyyatlar – bankın xüsusi (öz, şəxsi) vəsaitləri və cəlb olunmuş vəsaitlərdir. Passiv – vəsaitin əmələ gəlmə mənbəyini və yaranmasını göstərir.
2. Aktiv əməliyyatlar – bankın xüsusi (öz, şəxsi) vəsaitlərinin və cəlb olunmuş vəsaitlərinin səmərəli yerləşdirilməsi, yəni səmərəli istifadə olunmasıdır.
3. Vasitəçilik əməliyyatları – qarantiyalar, akkreditivlər, faktoring, forvard, fyuçers, forfeyting kontraktları, lizinq və s bu kimi əməliyyatları başa düşülür.

Aktivlər	Passivlər
Kassada olan nağd pul	Nizamnamə kapitalı (K)
Müxbir hesabda olan pul	Ötən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti (K)
İnvestisiyalar - likvid - qeyri-likvid	Ehtiyatlar və digər fondlardakı vəsaitlər (K)
Kreditlər	Cari hesablar

- istehlak - tikinti - biznes	- fiziki - hüquqi
Əsas vəsaitlər - torpaq, bina - nəqliyyat, kompüter, mebel	Depozitlər - tələbli - müddətli
Nostro hesablar	Loro hesablar
Qeyri-maddi aktivlər	Ödəniləcək pullar

Sxem 5. Kommersiya banklarının aktiv və passivləri⁵

Bankın passivləri 2 yerə bölünür: 1 Xüsusi vəsaitlərə (bankın kapitalı). 2 Cəlb olunmuş vəsaitlərə (bankın öhdəlikləri). Xüsusi vəsaitlərə aiddir: səhmdar kapitalı, bölüşdürülməmiş mənfəət, ehtiyat və digər fondlardakı vəsaitlər və s.

Cəlb olunmuş vəsaitlərə aiddir: banklardan alınmış borclar (depozitlər, kreditlər), müştərilərin cari, hesablaşma, depozit hesablarında vəsaitlər, bankların müxbir hesablarındakı vəsaitlər və s.

Kommersiya bankları xüsusi vəsaitləri olmadan bank özünün normal fəaliyyətini qura bilməz, ödəmə qabiliyyətini, likvidliyini təmin edə bilməz, bir sözlə kredit təşkilatı kimi onun mövcudluğu mümkün ola bilməz. Ona görə hər bir bank üçün xüsusi kapital və onun artırılması çox vacibdir. Bu vəsaitin artırılması məqsədilə banklar xüsusi dividend siyasəti yürüdərək yeni səhmdarların cəlb edilməsinə nail ola bilirlər.

Qeyd: dividend siyasəti dedikdə səhmdarlara çatması dividendin onlar arasında bölüşdürülməməsi, xüsusi kapitalın artırılmasına, kapitallaşmaya yönəlməsi də bankların xüsusi dividend siyasətinin bir hissəsi kimi nəzərdə tutula bilər.

Bankların resurslarının həcminə görə əsas yeri cəlb olunmuş vəsaitlər tutur. Əsasən cəlb olunmuş vəsaitlər formalaşma üsuluna görə 2 qrupa bölünür: depozitlərə və qeyri-depozitlərə. Banklar tərəfindən belə vəsaitlər həm hüquqi, həm də fiziki

⁵ Məlumat kitabçası – Kapital bank

şəxslərdən, eyni zamanda digər banklardan cəlb edilə bilər. Orta hesabla passivlərin 60-70%-ni cəlb olunmuş vəsaitlər təşkil edir.

Bankların passiv əməliyyatları nəticəsində onların resursları formalaşır. Bu vəsaitlər aktiv əməliyyatların mənbəyinin əsasıdır. Yəni passiv əməliyyatlar olmadan passiv əməliyyatlar yaranı bilməz.

Aktiv əməliyyatlar – ümumiyyətlə banklar əsas gəlirini aktiv əməliyyatlardan formalaşdırır. Bank şəxsi və cəlb olunmuş vəsaitlərdən səmərəli istifadə etməklə, yəni aktiv əməliyyatlar aparmaqla gəlir əldə edir.

Bankın aktiv əməliyyatlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. kassa-hesablaşma əməliyyatları
2. kredit əməliyyatları
3. investisiya əməliyyatları
4. digər aktiv əməliyyatlar

Vasitəçilik əməliyyatları – yuxarıda qeyd etdiyimi kimi, bankın vasitəçilik əməliyyatları dedikdə biz svop və forvard əməliyyatları, akkreditiv, qarantıya, faktoring, lizing və s. bu kimi əməliyyatlar başa düşürük. Bu əməliyyatlar digər (yəni aktiv və passiv) əməliyyatlardan fərqli olaraq 3 və daha çox tərəfin iştirakı ilə baş verir. Vasitəçilik əməliyyatlarının bir fərqləndirən cəhəti də ondan ibarətdir ki, bu əməliyyat müştərinin tələbatının ödənilməsinə daha çox uyğun gəlir.

Lizing – icarə əməliyyatlarının bir növüdür.

Spot əməliyyatları – tərəflər arasında razılaşdırılmış həcmdə maliyyə alətlərinin alqı-satqısı haqqında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, əqd bağlandığı günün razılaşdırılmış məzənnəsi ilə 2 iş günü ərzində hesablaşmalar həyata keçirilən əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Forvard əməliyyatları – tərəflər arasında razılaşdırılmış həcmdə maliyyə alətlərinin alqı-satqısı haqqında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, əqd

bağlandığı günün razılaşdırılmış məzənnəsi ilə 2 iş günündən artıq müddət ərzində hesablaşmalar həyata keçirilən əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Svop əməliyyatları – spot və forvard əməliyyatlarının birləşməsi nəzərdə tutulur.

Faktoring – pul tələbinin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşmədir.

Akkreditiv – malın göndərildiyini və xidmətlərin göstərildiyini təsdiq edən sənədlər əsasında təqdim olunarkən buraxılmış mallar və göstərilmiş xidmətlər üçün müəyyən məbləğdə pulun benefisiara (satıcıya) ödənilməsi barədə bankın öhdəliyidir. Akkreditiv nağdsız hesablaşma formalarında biridir.

Qarantiya (zəmanət) – borclunun kreditor qarşısında və ya işgötürənin sifarişçi qarşısında olan öhdəliyini tamamilə və ya qismən icra etmədiyi halda qarantiya məbləğinin kreditorun ilk yazılı tələbi əsasında ödənilməsinə təminatdır.

1.3. Azərbaycan Respublikasında bank sistemi

Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin fəaliyyəti “Banklar haqqında” Qanuna əsasən tənzimlənir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur ki, ölkənin bank sistemi ikipilləlidir və Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına və kredit təşkilatlarına bölünür.

Əsas pillədə yer alan Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (MBNP) dövlətin mərkəzi bankı və maliyyə bazarlarına nəzarət qurumlarıdır və bu təşkilatların fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanunu, Mülki Məcəllə və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq 2016-cı il 10 mart tarixinədək bank fəaliyyətini lisenziyalaşdıran və tənzimləyən qurum Mərkəzi Bank olmuşdur. Həmin tarixdən etibarən isə bu fəaliyyətlər MBNP tərəfindən həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Bank sisteminin ikinci pilləsini kredit təşkilatları təşkil edir.

Kredit təşkilatı – bank, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatıdır. Kredit təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Banklar haqqında” Qanunu, Mülki Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanunu, “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Qanunu, “Kredit Təşkilatları haqqında” Qanunu və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Mərkəzi Bankın yayımladığı statistikalar bank sektorunun aktiv və öhdəlikləri aşağıdakı kimidir:

01.02.2018-ci il tarixə bankların⁶

Kredit qoyuluşları – 11 561,1 milyon AZN

Əhalinin əmanətləri – 7 750,3 milyon AZN

⁶ Statistik bülleten 02/2018 – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Ölkənin bank sistemində təmərküzləşmə (konsentrasiya) səviyyəsi 65,8% təşkil edir. Belə ki, 5 bankın (Beynəlxalq Bank, Paşa Bank, Kapital Bank, Xalq Bank və Access Bank) aktivlərinin cəmi bütün bank aktivlərinin 65,81%-ni təşkil edir.⁷ Ölkə üzrə bankların nizamnamə kapitalının 52,2%-i, depozitlərin 69,7%-i, kredit portfelinin 50,6%-i yuxarıda adı çəkilən 5 bankın payına düşür Bank sistemində dövlət bankı Beynəlxalq Bank və AzərTürk Banklarıdır. Aktivlərin 30,11%-i Beynəlxalq Banka məxsusdur. Ölkə üzrə kredit portfelinin 14,9%-nə, depozitlərin 25,8%-nə bu bank nəzarət edir.⁸

Əvvəllər ilk “5-liyə” daxil olan banklardan “Bank Standard”ın lisenziyası MBNP tərəfindən geri çağırılıb və hal-hazırda ləğv edilmə prosesi davam etdirilir. Bu proses Əmanətlərin Sığortalanması Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Bankın problemli aktivlərinin miqdarının böyük olması, idarəetmədəki yanlışlıqlar və uğursuz sağlamaşdırma cəhdləri nəticəsində sanator müvafiq qurumdan ləğv olunma üçün müraciət etmişdir.

Eyni problemlərə malik dövlət bankı olan “Beynəlxalq Bank” isə bank təşvişinin qarşısını almaq üçün dövlət tərəfindən sağlamaşdırıldı və yaxın zamanda özəlləşdirilməsi gözlənilir. Son dövrlərdə xarici valyutada olan azalma da məhz “Beynəlxalq Bank”da aparılan restrukturizasiya ilə əlaqədardır.

Açıqlanan son icmal göstəricilərində bank sektorunda 2018-ci ilin I rübü üçün 55,9 milyon zərər açıqlanmasına baxmayaraq, 30 bankdan 23-ü rübü mənfəətlə başa vura bilmişdir. Bu isə manatın 2015-ci ildə 2 dəfə baş verən devalvasiyasından sonra valyuta əməliyyatları və ya problemli kreditlər hesabına zərərlə üzləşən bankların və ümumilikdə bank sektorunun sağlamaşdığına işarədir.

Böyük zərərin yaranmasına səbəb isə xarici kapitalla fəaliyyət göstərən VTB Bankın ayırmalarıdır. Belə ki, devalvasiyalar nəticəsində cəlb etdiyi depozitləri və digər

⁷ Bank sektorunun icmal göstəriciləri – Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Bakı - 31.03.2018

⁸ www.ibar.az/az/about-bank/disclosure-of-information/ - Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Maliyyə açıqlaması – I rüb, 2018

maliyyə institutlarından və kredit təşkilatlarından aldığı vəsaitləri batıran və geri ödəmək qabiliyyətini itirən bankın səhmdarı olan xarici kredit təşkilatı bankın nizamnamə kapitalını 265 milyon məbləğində artırmış və bu kapital hesabına bankın depozitləri qaytarılmış, uzunmüddətli öhdəlikləri ödənməmişdir.⁹ Öhdəliklərini kapitalı hesabına bağlayan bank sektorda ən kiçik banklardan birinə çevrilmişdir.

⁹ <http://marja.az/news/24086> - Marja, İqtisadi xəbərlər saytı - 30.04.2018

II FƏSİL. Kommersiya banklarının iqtisadiyyatda rolu və fəaliyyəti

2.1 Bankların iqtisadiyyatda rolu

Əvvəlki fəsildə qeyd olunmuş əsas bank xidmətlərini nəzərə alaraq, banklar iqtisadi fəaliyyətin əsas yardımçılarıdır:

- Banklar əmanətləri əmanətçilərdən borcalanlara ötürür və bu fəaliyyət maliyyə vasitəçiliyi adlanır.
- Aktivlərin transformasiyası vasitəsilə banklar əmanətlərdən kreditlər yaradırlar.
- Maliyyə vasitəçiliyi və aktivlərin transformasiyası vasitəsilə banklar pul yaradırlar.

Bank əmanət qəbul edəndə əmanətçi faktiki olaraq banka pulunu borc verir. Əvəzində əmanətçi yerləşdirdiyi əmanətə görə faiz gəliri əldə edir. Bankın borcalanlardan aldığı faizlə əmanətçilərə ödədiyi faizin arasındakı fərqdən bankın mənfəəti formalaşır.

Əmanətlər şəklində vəsaitləri yığmaqla və sonra bu vəsaitləri kredit şəklində borc verməklə banklar maliyyə vasitəçiliyi ilə məşğul olurlar. Dünyanın hər yerində bank kreditləri fərdi şəxslər və şirkətlər üçün əsas maliyyələşmə mənbəyidir. Digər maliyyə vasitəçilərindən fərqli olaraq, yalnız banklar əmanətləri əmanətçilərdən borcalanlara ötürürlər. Bu səbəbdən bankları həmçinin depozitar maliyyə vasitəçiləri adlandırırlar.

Banklar müştərilərin depozitlərini kreditlərə çevirməklə maliyyə vasitəçiliyi/aktivlərin transformasiyası proseslərindən gəlir əldə edirlər. Mənfəətli olması üçün bankların kreditlər üzrə qazandığı faiz dərəcəsi depozit üzrə ödənilən faizdən böyük olmalıdır.

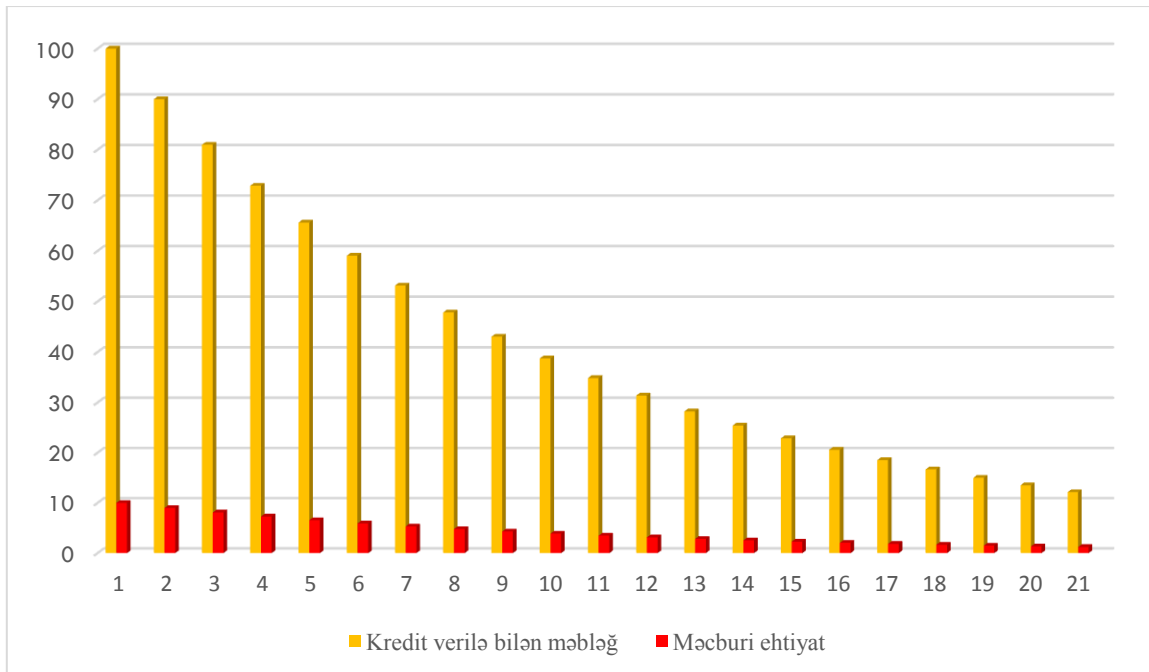
Depozitlər istənilən vaxtda bankdan geri götürülə bildiyi üçün banklar əmanətçilərin pul çıxarma tələbini ödəmək üçün əldə nağd pula sahib olma ehtiyacını

tarazlaşdırmalıdırlar. Bunu etmək üçün banklar öz depozit vasitələrinin nisbətən kiçik hissəsini “məcburi ehtiyat” kimi saxlayırlar. Bank işinin tənzimləyiciləri (mərkəzi banklar) ehtiyat tələblərini, depozitlərin bankın öz fondunda ehtiyat kimi saxlamalı olduğu hissəsini müəyyən edirlər. Əmanətçilərin vəsaitlərinin yalnız kiçik bir hissəsinin ehtiyat kimi saxlanması Mərkəzi Bankın “məcburi ehtiyatların saxlanması” qaydalarına əsasən tənzimlənir. Bu, banklara pul yaratmağa kömək edir.

Pulun yaradılması, məcburi ehtiyatların saxlanması bank sistemi vasitəsilə və banka depozitin təkrar borc verilməsilə əlavə pulun yaradılması prosesidir.

Fərz edək ki, universal bank 100 AZN məbləğində əmanət yığmışdır və həmin əmanətlərin 10%-ni bankdan pul çıxarmalarını ödəmək üçün ehtiyat şəkildə saxlayır. Universal bank qalan 90%-i və ya 90 AZN-i kredit vermək məqsədilə istifadə edir. Fərz edək ki, 90 AZN bir nəfərə borc verilir və həmin şəxs bütün bu məbləği bir mağazada xərcləyir. Bu 90 AZN faktiki olaraq yeni puldur. Mağaza daha sonra bu 90 AZN-i rəqib bankda əmanət şəklində yerləşdirir. Həmin məqamda artıq iki bankda 190 AZN məbləğində əmanətlər var. Rəqib bank da həmin 90 AZN-in 10%-ni və ya 9 AZN-ni ehtiyat şəklində kənara qoyur və yerdə qalan 81 AZN-i kredit şəklində verir, bu da sonra borcalan tərəfindən üçüncü banka əmanət şəklində yerləşdirilir. Artıq 3 bankda 271 AZN miqdarında əmanət vardır. Bu proses davam etdikcə daha çox əmanət kredit şəklində verilir, xərclənir və əmanət şəklində daha çox pul yerləşdirilir, hər dəfə kredit vermə prosesi nəticəsində daha çox pul yaradılır.

Aşağıdakı qrafikdə hər sövdələşmədə 10% ehtiyat tələbinin olduğu fərz edilməklə, əvvəlki 100 AZN məbləğindəki əmanətlə yaradılan pulun miqdarı göstərilir. 21 ayrı sövdələşmə nəticəsində 100 AZN məbləğində olan əmanətdən 801 AZN məbləğində əmanət yaranır. Qeyri-müəyyən formada davam etməyə imkan verilsə, bu proses ümumi 1000 AZN əmanət yaradar (ilkin 100 AZN əmanət + sonrakı kreditlər vasitəsilə yaradılmış 900 AZN).

Qrafik 6. Bankın pul yaratması¹⁰

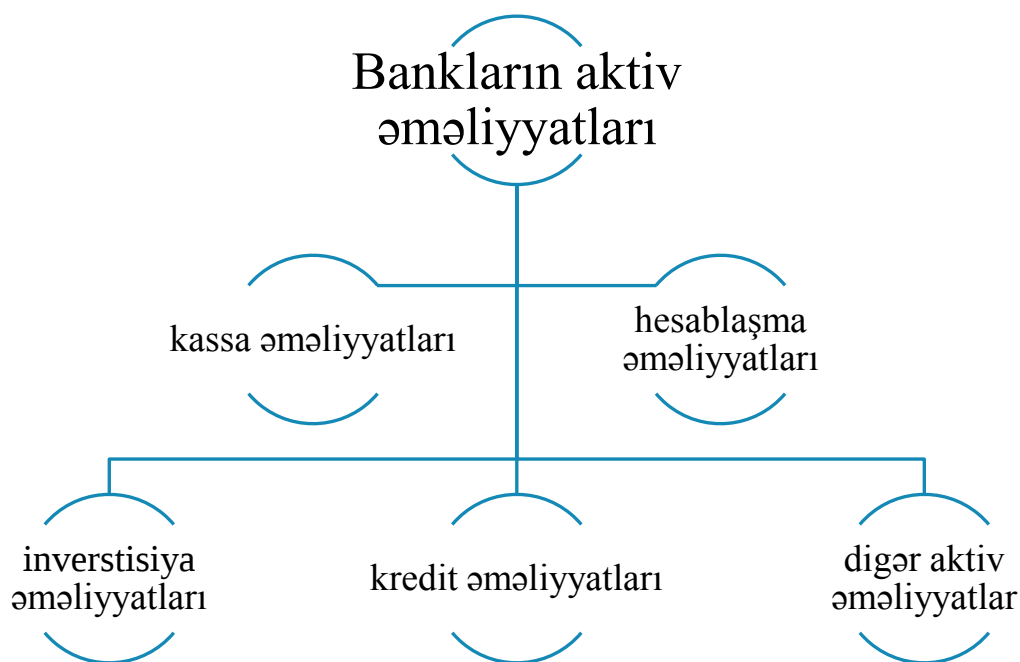
Ehtiyat tələbləri qismən ehtiyat bank işi sistemində ilkin əmanətin nə qədər pul yarada biləcəyini məhdudlaşdırır. Pul multiplikatoru, banka əmanət şəklində yerləşdirilmiş hər bir valyuta vahidinin nə qədər yeni pul yarada bildiyini müəyyən etmək üçün istifadə edilən bir düsturdur. Yuxarıdakı misalda göründüyü kimi, ehtiyat tələbi nə qədər çox olarsa, bank tənzimləyici ehtiyat kimi bankın fondunda bir o qədər pul saxlamalı və bank bir o qədər az pul yarada bilər.

Bütün dünyada banklar müəssisələr üçün ən böyük maliyyə mənbəyidir və ona görə də, iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətliyədirlər. Banklar kreditlər verməklə şirkətlərin maliyyə vəsaitləri əldə etmələrinə kömək edirlər. Borcalanların maliyyələşdirilməsini təmin edirlər.

¹⁰ Məlumat kitabçası – Kapital Bank

2.2. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları

Kommersiya bankları aktiv əməliyyatlardan müəyyən gəlir əldə etmək üçün özünün və cəlb edilmiş pul vəsaitlərini kredit formasında borc verərək istifadə edir. Bu əməliyyatlar müştərilərə ssuda verilməsilə müəyyən müddətdən sonra həmin pulun faizi ilə birlikdə geri qaytarılması yolu ilə həyata keçirilir. Kommersiya bankları aktiv əməliyyatlar vasitəsilə cəlb etdikləri pul vəsaitlərini kredit almaq istəyənlər arasında yerləşdirərək kreditor qismində çıxış edirlər. Kommersiya bankları aktiv əməliyyatlar olmadan kifayət qədər mənfəət əldə etmək iqtidarında deyillər. Bankların aktiv əməliyyatları aşağıdakı qruplarda göstərilmişdir:

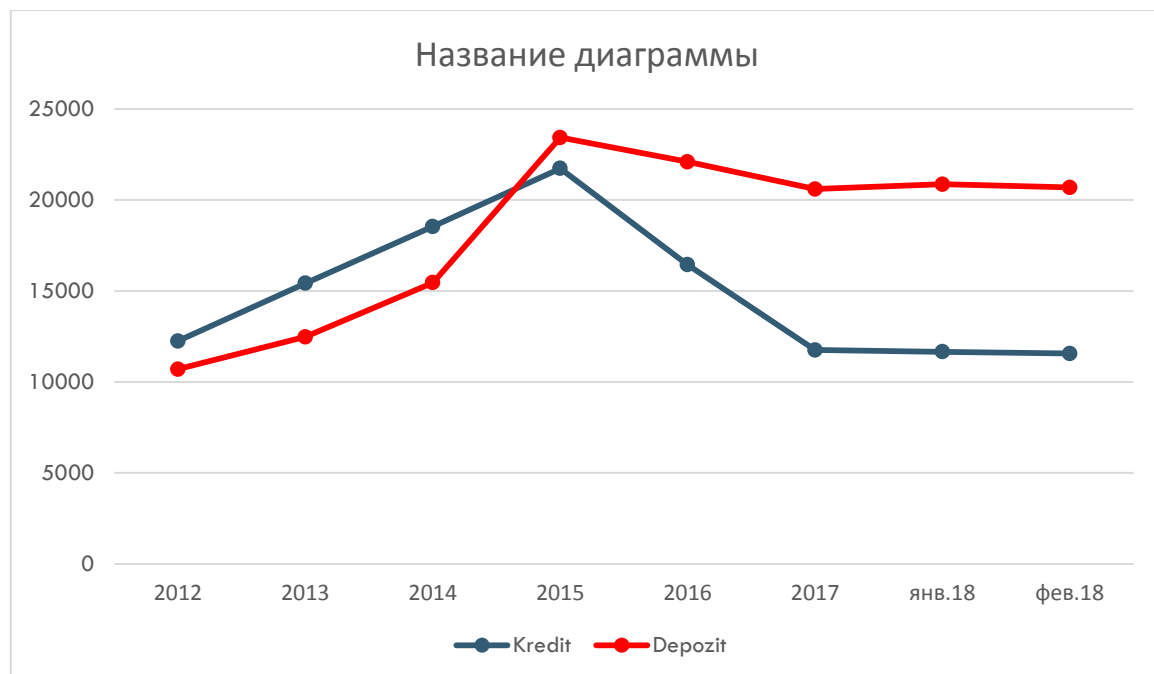

Sxem 7. Bankların aktiv əməliyyatları¹¹

Hazırda Azərbaycanda kommersiya banklarının mənfəətlə fəaliyyətdə olması onun aktiv əməliyyatlarından olan **kredit əməliyyatlarını** aparmasından asılıdır. Kredit əməliyyatları pul vəsaitlərini müvəqqəti istifadə üçün qaytarmalı və geri ödənilmək şərti daxilində kreditorla debitor arasındakı münasibətdir.

¹¹ R.Əsgərova – Pul, Kredit və Banklar – Bakı, 2007

Kapitalın dövretməsi zamanı sahibkar əlində toplanan müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini istifadə etməlidir. İstehsal prosesi zamanı əsas kapital istehlak edilir və öz dəyərinin nəzərəcarpacaq bir hissəsini yeni yaranan əmtəyə ötürür. Əmtəə satıldığı zaman həmin hissə ayırmalar formasında sahibkarın gəlirinə çevrilir. Dövriyyə kapitalının hərəkəti də müvəqqəti pul vəsaiti yaradır. Məsələn, xammal, yardımçı material, yanacaq və s. istehsal prosesinin gedişində öz dəyərini istifadə olunduğu istehsal prosesində yeni yaradılan əmtəyə ötürür və onun dəyəri sonradan pul formasında sahibkarın əlində yığılır. İstehsala yeni xammal cəlb olunana qədər həmin pul sahibkarın aktivində sərbəst şəkildə qalır. Bütün pul vəsaiti sahibkarın kassalarında istehsal vasitələri və ya xammal alınana qədər istifadəsiz yatıb qalarsa, bu vəsait heç bir mənfəət gətirə bilməz. Bütün bu pul vəsaitlərinin sahibkarların əlində cəmlənməsi bilavasitə kreditlərin əldə olunmasından asılıdır. Bu səbəbdən də, bazar yönümlü iqtisadiyyatda banklar və bu bankların həyata keçirdikləri haqqında danışdığımız kredit əməliyyatlarının mühüm əhəmiyyəti var. Belə ki, sahibkar aldığı krediti əsasən istehsala qoyur və oradan mənfəət əldə edir. Bu mənfəətin bir hissəsi onların özləri tərəfindən mənimsənir, digər hissəsi isə borca götürdüyü puldan istifadə qarşılığında banka faiz şəklində verilir. Banklar sərbəst pulu cəlb edərkən daha aşağı, borca verərkən isə nisbətən yuxarı faizlə verirlər. Bu iki əməliyyat zamanı yaranan aradakı faiz fərqi bankın mənfəətini yaradır. Bundan əlavə, istehsal inkişaf edir və nəticədə, ümumilikdə, dövlətin iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmiş olur. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən kredit və depozit əməliyyatlarının inkişaf dinamikasını, həmçinin onların qarşılıqlı müqayisəsini aşağıdakı qrafikdə görmək olar.

Qrafik 8. Kredit qoyuluşları və depozit cəlb olunmasının inkişaf dinamikası¹²

Qrafikdən göründüyü kimi 2012-ci ildən 2015-ci ilə kimi həm kredit qoyuluşlarının, həm də cəlb olunan əmanətlərin miqdarı 2 dəfəyə qədər artmışdır. 2015-ci ildə depozitlərin miqdarının 51% faiz artmasının əsas səbəbi isə devalvasiya prosesinin baş verməsi olmuşdur. Belə ki, xarici valyutada saxlanan əmanətlərin milli valyutada qarşılığı 50%-dək dəyər qazanmışdı. Digər tərəfdən, kredit qoyuluşlarının azalmasının əsas səbəbi “Beynəlxalq Bank”da aparılan restrukturizasiya tədbirləri olmuşdur.

Kreditin mahiyyətinin, onun iqtisadiyyatdakı rolunun dərindən başa düşülməsi üçün kreditin funksiyalarına diqqət yetirmək lazımdır. Kreditin əsas funksiyaları aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

¹² Statistik bülleten 02/2018 – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Sxem 9 Kreditin funksiyaları¹³

Yenidən bölgü funksiyası. Bazar iqtisadiyyatında borc kapitalı bazarının təsərrüfat fəaliyyətinin bir sahəsində cari dövrdə müvəqqəti istifadəsiz qalan pul vəsaitlərinin daha yüksək mənfəət gətirən digər sferalara yönəltməsinin özünəməxsus formasında çıxış etdiyinə şahidi oluruq. Müxtəlif sahə və bölgələrdə mənfəətin diferensiallaşdırılmış səviyyəsini istiqamət kimi seçərək, dinamik inkişaf edən sahələrin əlavə maliyyə resursuna olan ehtiyaclarını təmin edən kredit iqtisadiyyatda makrotənzimləyici rolunda çıxış edir.

Tədavül xərclərinə qənaət. Kredit, əldə olan nağd pulu qismən kredit pul vəsaitlərinə: veksəl, banknot və çeklərə çevirməklə, həm də pul dövriyyəsinin sürətlənməsi və nağdsız hesablaşmaların inkişafı vasitəsilə tədavül xərclərində müəyyən qədər qənaət əldə olunmasını təmin edir.

Kapitalın təmərküzləşməsinin sürətlənməsi. Fərdi müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsinin, yaxud yeni firmaların yaranmasının əsas amillərindən biri

¹³ R.Əsgərova – Pul, Kredit və Banklar – Bakı, 2007 və R.A.Bəşirov – “Bank işi” – Bakı, 2007

kreditdir. Kapitalın təmərküzləşməsi iqtisadi inkişafda sabitliyin hökm sürməsinin zəruri şərtidir və bütün təsərrüfatçılıq subyektlərinin əsas məqsədidir. Bu prosesin sonunda borc alınmış pul vəsaitləri istehsalın həcmi böyük miqdarda genişləndirməyə və, nəticə etibarilə, əlavə mənfəətin əldə olunmasına real köməklik göstərir.

Əmtəə dövriyyəsi xidməti. Kreditin bu funksiyasının həyata keçirilməsi prosesində nağd pul kütləsi kredit tərəfindən tədavüldən sıxışdırılmaqla, təkcə əmtəə tədavülünün deyil, pul tədavülünün sürətlənməsinə də təsir göstərmiş olur.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi. ETT-nin sürətləndirilməsində kreditin rolu əyani olaraq elmi-texniki təşkilatların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi prosesi misalında izlənə bilər. Kredit texnologiyaların və elmi araşdırmaların istehsalatı birbaşa tətbiq olunması üçün innovasiya proseslərinin də həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Bu cür xərclər ilk olaraq müəssisələr tərəfindən, o cümlədən, bankın ortamüddətli və uzunmüddətli məqsədli kreditlərinin hesabına maliyyələşdirilir.

Kreditin mahiyyətini daha geniş açmaqla bilmək üçün kreditləşmənin prinsipləri ilə də tanışlıq gərəklidir.

Kreditin təminatlılığı. Təminatlılıq o zaman mövcud olur ki, verilən borclar faktiki maddi qiymətlilər, zəmanət, borc öhdəlikləri və ya qiymətli kağızlarla təminat alsın. Bu təminat bankı baş verə biləcək hər hansı bir təhlükədən sığortalamaq üçündür. Kredit təminatı hər bir bankda müəyyən qiymətlilərin şərtləndirilmiş qaydada girov şəklində olmalıdır.

Kreditləşdirmə prosesinin reallaşdırılmasında onun *qaytarılması* prinsipi ikinci əsas prinsip sayılır. Bu o mənaya gəlir ki, bank tərəfindən verilən kreditlər mütləq geri ödənməlidir. Kreditin geri ödənməsinin şərtləri və ya müddəti bank və debitor arasında bağlanan kredit müqaviləsində əks olunur.

Kreditin bir digər mühüm prinsipi də onun *müddətliyi*dir. Müddətlik kreditin istifadə olunduğu məqsədlərdən və kapitalın dövretməsi prosesindən çıxma vaxtından asılı olur. Bank kredit müqaviləsi hazırlanarkən bu amillər nəzərə alınmalıdır.

Kreditləşmənin prinsiplərinə onun *məqsədli* xarakter daşması da aiddir. Kredit məbləği banka əvvəldən məlum olan məqsədlər üçün verilir. Bunun üçün borc almaq üçün müraciət edən təşkilat öz hazırlığını görür və kredit təşkilatında özünə inam yaratmaq məqsədilə və təlimatlarla uyğunluq yaratmaq üçün tələb olunan sənədləri təqdim edir.

Ödəncilik prinsipi kreditin prinsipləri sıralarına daxildir. bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, borc alan təşkilat və ya şəxs borcdan istifadə müqabilində haqq ödəməlidir. Bankın faiz stavkası kreditin qiyməti anlayışına uyğun gəlir. Bu isə öz növbəsində bankın gəlirlərinin bir hissəsini təşkil edir. Faiz müəyyənləşdirilərkən kreditin şərtlərindən asılı olaraq müəyyən amillər nəzərə alınır.

Nəhayət kreditləşmənin sonuncu prinsipi *diferensial münasibətdir*. Yəni kredit təşkilatı və ya bank kredit verərkən müştərilərə fərqli yanaşma metodu seçməlidir. Bunun üçün banklar kredit qabiliyyəti göstəricilərindən istifadə edə bilər.

Kreditin formalarını aşağıdakı şəkildə fərqləndirmək olar:

– **Bank krediti.** Borc vəsaiti kimi kreditin verilməsinin ən geniş və ən çox yayılmış forması olmaqla iqtisadiyyatda pul vəsaitlərinin bilavasitə borca verilməsi obyektində rolunda çıxış edir. Bank kreditlərinin başlıca xüsusiyyəti budur ki, geri ödənmə əsasında pul vəsaitinin dövriyyəsinə reallaşdıran banklar əksərən öz şəxsi kapitalını deyil, cəlb edilmiş resurslarını istifadə edir. Banklar müəyyən subyektlərdən borca götürdüyü pul vəsaitini digər fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında yenidən bölüşdürür. Həmçinin banklar sadəcə pul vəsaitlərini deyil, pulun özünü də kapital formasında borc verir. Bank kreditinin faizi daima kommersiya krediti faizindən daha yüksək olur.

– **Kommersiya krediti.** Bu bir sahibkarın digərinə əmtəələr formasında verdiyi kreditdir. bu kredit formasının obyektində əmtəə kapitalıdır. Bu, birbaşa dövriyyə prosesinə və əmtəələrin istehsal bazarından istehlak bazarına doğru hərəkətini təmin edir. Kommersiya kreditində əsas məqsəd əmtəələrin və onlarla maddiləşən mənfəətin reallaşdırılmasının sürətini artırmaqdır.

– **Dövlət krediti.** Belə kreditdə kreditor rolunda dövlət özü birbaşa çıxış edir. İctimai-iqtisadi inkişafın fərqli mərhələlərində dövlət kreditinin məzmunu, məqsədi, rolu və formaları da müxtəlif olur. Dövlət kreditinin əsas formaları kimi dövlət istiqrazları, qısamüddətli xəzinə öhdəlikləri, əhalinin əmanət kassaları və banklar vasitəsilə dövlət qiymətli kağızlarının alınmasına xərclənən əmanətlərindən və s. ibarətdir.

– **Beynəlxalq kredit.** Borc resurslarının ölkələr arasında hərəkət və fəaliyyətidir. Kreditor və ya borc alan rolunda banklar, xüsusi sahibkarlar, iri şirkətlər, hökumət, dövlət idarələri, hətta beynəlxalq və ya regional təşkilatlar da çıxış edə bilər. Beynəlxalq kredit verilən zaman iştirakçılar dəyişir. Amma bu sövdələşmənin tərəflərindən biri xarici dövlətə mənsub olmalıdır. İqtisadi məzmununa görə beynəlxalq kredit xarici ticarət əməliyyatlarıyla əlaqədar olan kommersiya fəaliyyətinə, borcların ödənilməsinə, qiymətli kağızların buraxılmasına, birbaşa kapital qoyuluşlarına və s. məqsədlərə istifadə oluna bilər.

– **Mülki kredit.** Borcalan rolunda ayrı-ayrı şəxslərin çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Belə kredit həm pul, həm də əmtəə formasında verilir. Sövdələşmənin tərəfləri arasında kredit münasibətləri əsasən şəxsi xarakter daşıyır.

– **İpoteka krediti.** Əmlakı girov qoymaqla verilən kredit formasıdır. Adətən, daşınmaz əmlaklar (torpaq, ev və digər tikililər) alınan borcun əvəzində ipoteka banklarında girova qoyulur. Əgər kreditor borcunu vaxtında ödəməzsə, onun girov qoyduğu əmlakı bankın sərəncamına keçir.

Borcalanın tələbatından asılı olaraq kreditin aşağıdakı iki forması ayrılır:

- **Kreditin məhsuldar forması.** Bu kredit forması ilə borca götürülən vəsait istehsal və ya əmtəə dövriyyəsinin təşkilinə sərf olunur. Kreditin bu forması dəyər yaradan amillər sırasına daxildir.

- **İstehlak krediti.** Əsas fərqləndirici cəhəti onun fiziki şəxslərin kreditləşməsinin məqsədli forması olmasıdır. Bu kredit forması yeni dəyər yaratmaq qabiliyyətinə malik deyil. İstehlak krediti bank və firma formalarında ola bilər. Bank

istehlak kreditində kredit pul formasında bank tərəfindən verilir. Qeyd olunmalıdır ki, bankın təklif etdiyi kreditlər arasında ən baha hesab olunan kredit məhz istehlak kreditidir. Firmanın istehlak kreditində isə ticarət firması özünün bəzi bahalı məhsullarını müştəriyə müəyyən müddətə və müəyyən faiz qarşılığında kreditə satır.

Kommersiya banklarında kreditləşmə prosesi kredit portfelinin keyfiyyətli və yüksək gəlirli təşkil olunmasında ciddi yer tutan bir işdir. Dəqiqliklə təşkil olunmuş kreditləşmə prosesi imkan verir ki, kredit riskləri minimuma endirilsin. Bank fəaliyyəti bütün risklərin bir-birinə sıx surətdə əlaqədar olduğu bir sistemdir. Kreditləşməni həyata keçirmək üçün sxem 10-dakı mərhələlər yerinə yetirilməlidir.

Birinci mərhələ borcalanın ssuda almaq məqsədilə verdiyi ərizəyə baxılması ilə başlanır.

İkinci mərhələnin həyata keçirilməsi üçün bankın kredit işçisi debitorun kredit qabiliyyətinin yoxlanması və onun vəziyyətinin qiymətləndirməsi üçün aşağıdakılara aydınlıq gətirir: debitor təşkilatın nizamnamə fondunun formalaşması, keçmişdə həmin təşkilatın bankla münasibətləri, istehsal olunması nəzərdə tutulan məhsulun satılması üçün kontraktların mövcudluğu və s.

Növbəti mərhələdə borcalanın aldığı ssuda və bu məbləğə hesablanan faizləri təyin edilmiş vaxt qaytara bilməsi qabiliyyəti, qısaca olaraq kredit qabiliyyəti müəyyən olunur.

Sxem 10 Kreditləşmə prosesi¹⁴

Dördüncü mərhələ kreditin sənədləşdirilməsi mərhələsidir. Bankın kredit işçisi hazırladığı kredit müqaviləsini tərəflərə təqdim edir və tərəflərin iştirakı ilə müqaviləyə baxılır. Ümumi razılıq əldə olunan təqdirdə kredit müqaviləsi imzalanır. Bu dörd mərhələnin ardından müqavilənin tələbləri əsasında kreditin verilmə və qaytarılması şərtlərinə uyğun bir şəkildə kredit şöbəsi bankın əməliyyat şöbəsinə kreditin verilməsi barədə sərəncam verir.

Sonuncu mərhələ kredit müqaviləsində nəzərdə tutulan şərtlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətdir. Müqavilənin şərtlərinə əsasən bankın nümayəndəsi və ya kredit şöbəsinin əməkdaşı borcalanın öz öhdəliklərinin ödənilməsi üzrə fəaliyyətini müşahidə edir, müəyyən edilmiş ödəmə vaxtları çatdıqda isə o, öz tələblərini irəli sürmək ixtiyarına malik olur.

¹⁴ M.M.Bağırov – Banklar və bank əməliyyatları – Bakı, 2003

Kommersiya banklarının həyata keçirdiyi aktiv əməliyyatlardan **kassa-hesablaşma** əməliyyatı da banklar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Pul hesablaşmaların nağd və nağdsız forması mövcuddur. Bankların kassa əməliyyatları nağd pul hesablaşmalarını, hesablaşma əməliyyatları isə nağdsız pul hesablaşmalarını əhatə edir. İqtisadiyyata kassa xidməti göstərən banklar dövrüyyədən sərbəst qalan nağd pulun bankın kassalarında toplanmasını təşkil edir. Başqa sözlə desək, kommersiya bankları kassa əməliyyatları vasitəsilə öz müştəriləri ilə nağd pul hesablaşmalarını aparır.

Nağd pulların tam məbləğində və vaxtında banka daxil edilə bilməsi üçün müəssisələrin kassalarında olan nağd pul qalığı limitləşdirilir. Həmin limitdən artıq olan məbləğ banka verilməlidir. Kassa əməliyyatlarından irəli gələn məsələlərin həlli üçün bankda mədaxil kassası, məxaric kassası, mədaxil-məxaric kassası, yenidənsayma kassası və bankomatlardan istifadə olunur.

Kredit təşkilatlarında nağd pulun mədaxil edilməsi üçün gündüz mədaxil kassası yaradılır və bu kassaya qəbul edilən nağd pul vəsaitləri həmin əməliyyat gününə müvafiq mühasibat balansında əks etdirilir.

Əməliyyat günü bitdikdən sonra nağd pulu müştərilərdən qəbul edə bilmək üçün axşam mədaxil kassasını yaradırlar. Axşam mədaxil kassasında toplanan nağd pul məbləği növbəti iş gününün mühasibat balansında göstərilir. Nağd pulun məxaric olunması üçün isə kredit təşkilatları məxaric kassaları yaradır. Nağd pulun məxarici pul çekləri və ya kassa məxaric orderi əsasında həyata keçirilir. Məxaric kassasından çıxarılan nağd pulun miqdarı əməliyyat gününün mühasibat balansına işlənir.

Əməliyyatları yerinə yetirmək üçün bankomat aparatlarından istifadə bankın müştərilərinin öz ödəniş kartlarını və fərdi eyniləşdirmə nömrələrini tətbiq etməklə yerinə yetirilir. Nağd pulun verilməsi əməliyyatı reallaşdırıldıqdan sonra əgər müştərinin belə bir tələbi olarsa, ona nömrələnmiş qəbz təhvil verilməlidir. Yenidənsayma kassaları

kredit təşkilatlarında zəruri hallarda bankın kassalarında olan nağd pulun sayılması, seçilməsi və bağlanması üçün yaradılır.

Nəzərdən keçirilməli olan növbəti başlıq hesablaşma əməliyyatlarıdır.

Kommersiya bankları öz müştəriləri, o cümlədən təmasda olduqları təşkilatlar arasında gedən bütün hesablaşmaları hesablaşma əməliyyatları vasitəsilə icra edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyənin böyük hissəsi nağdsız hesablaşmalarla həyata keçirilir. Nağdsız hesablaşmaların hamısı banklar vasitəsilə həyata keçirilir. Nağdsız hesablaşma əməliyyatlarının müxtəlif formaları və metodları vardır. Ölkəmizdə nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formaları mövcuddur və bu əməliyyatlar qanunla müəyyən edilən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təyin olunan qaydalar əsasında həyata keçilir və tənzimlənir:

- Ödəniş tapşırıqları vasitəsilə;
- İnkasso üzrə;
- Akkreditiv formasında;
- İnkasso sərəncamı üzrə.

Ödəniş tapşırığı – ödəyicinin sifarişi ilə onun hesabından müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin silinərək başqa bir müəssisənin hesablaşma hesabına daxil edilməsi barədə həmin müştəriyə xidmət edən banka müştəri tərəfindən verilən yazılı tapşırıqdır. Belə hesablaşma zamanı emitent bank ödəyicinin öz tapşırığı ilə onun bank hesabında olan pul vəsaiti hesabına həmin vəsaitlərin bir hissəsini bu və ya başqa bankda (benefisiar bankda) ödəyicinin təyin etdiyi şəxsin hesabına köçürməyi öhdəsinə götürür. Köçürmə əməliyyatı ödəniş tapşırığının banka daxil olduğu günün ertəsi günündən gec olmayaraq həyata keçirilir.

İnkasso üzrə hesablaşmalar – aparılarkən vəsait alan müştərisi olduğu banka ödəyicidən, yəni borcludan ödəniş məbləğinin alınmasını tapşırır və həmin bank bu vəzifənin icrasını öz öhdəsinə götürür. İnkasso üzrə tapşırıqlardan satılan malların, görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi məqsədilə istifadə olunur.

Ödənişin alınması inkasso tapşırığı əsasında reallaşdırılırsa, bu tapşırıqlar akseptli və ya akseptsiz qaydada ola bilər. Ödəniş akseptli qaydada həyata keçirilən zaman ödəyicinin müvafiq yazılı sərəncamı tələb olunur. Bu sərəncam qabaqcadan da verilə bilər, bu şərtlə ki, vəsait alanın kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən bəzi lazımi məlumatlar qeyd olunan sərəncamda göstərsin. Inkasso tapşırığı əsasında akseptsiz qaydada ödəniş zamanı pul vəsaitləri ödəyicinin sərəncamı olmadan belə köçürülə bilər, lakin müştəriylə müvafiq icraçı bankın arasında bank hesabı haqqında müqaviləsində nəzərdə tutulmuş hallarda yerinə yetirilir.

Akkreditivlə hesablaşma – zamanı alıcının bankı satıcının bankına akkreditivdə nəzərdə tutulan şərtlər yerinə yetirildikdən sonra satıcının göndərdiyi mal-materialların qiymətlərinin və ya göstərdiyi iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi tapşırığı verir. Akkreditivlər geri çağırıl bilən və geri çağırıla bilməyən olur. Geri çağırılan akkreditivdə emitent bank vəsaiti alana bildirmədən akkreditivi dəyişdirmək və ya ləğv edə bilməyi hüququna malik olur. Bu akkreditivin geri çağırılması əməliyyatı vəsait alan qarşısında emitent bank üçün heç bir öhdəlik yaratmır. Yalnız vəsait alanın razılığı əsasında ləğv edilə və ya dəyişdirilə bilən akkreditivlər isə geri çağırılmayan akkreditivlərdir. Geri çağırılmayan akkreditivlər emitent bankın vəsait alan qarşısında qəti öhdəliyini yaradır.

Inkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar. Bu hesablaşmalar istifadə olunan zaman ödəyicinin, yəni borclunun hesabına xidmət göstərən icraçı bank məcburi icra orqanlarından aldığı göstərişlə və əlavə edilən icra sənədinə əsasən həmin ödənişi ödəyicinin öz hesabından mübahisəsiz qaydada, yəni ödəyicinin sərəncamı olmadan belə həyata keçirir. Bu icra sənədi aşağıdakılar ola bilər:

- Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin qərarları;
- Aliment alınması barədə notariat qaydaya təsdiq olunmuş sazişlər;
- Notariat orqanlarının icra qeydləri;
- Cinayət işləri üzrə məhkəmə hökmlərinin, qərarlarının əmlakın müsadirə

olunmasına aid hissəsi və s.

İnvestisiya əməliyyatları da bankların apardıqları aktiv əməliyyatlara daxildir. İnvestisiya əməliyyatları banklar resurslarının qiymətli kağızların alınmasına yönəldilməsi və ya birgə təsərrüfat fəaliyyətinin yaradılması vasitəsilə bankın investor qismində çıxış etdiyi əməliyyatlardır. Kommersiya bankları veksellərlə apardığı əməliyyatlarda bunlar əməliyyatda birləşdirir: uçot əməliyyatları, kredit, inkassasiya, aksept üzrə əməliyyatlar və s.

Qiymətli kağızlara investisiya qoyulmasının əsas məqsədi bütün aktiv əməliyyatlarda olduğu kimi mənfəət əldə etməkdir. Kommersiya banklarında həyata keçirilən investisiya əməliyyatlarının gəlirliyini aşağıdakı faktorlar təyin edir: iqtisadiyyatdakı ümumi vəziyyət, maliyyə-kredit sistemi və onun vəziyyəti, qiymətli kağızlar bazarında inkişafın səviyyəsi, likvidliyi yüksək olan qiymətli kağızların mövcudluğu, qiymətli kağız portfelinin strukturu. Bankın investisiyalarına təsir göstərən faktor riskləri isə kredit, bazar və faiz risklərindən ibarətdir.

Kommersiya bankları investisiya siyasətini təyin edərkən, onların məqsədlərini müəyyənləşdirən əsas amillər bunlardır: gəlirlilik, likvidlik, gəlirin artması ilə əlaqədar olaraq kommersiya bankının öz likvidlik dərəcəsini güzəştə gedib-getməsi və ya onunla risk etməsi.

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyəti strateji və taktiki idarəetmə məqsədilə, strukturda xüsusi bölmələr yaradır. Bu xüsusi bölmələrin gördükləri işlərə ümumiləşdirərək aşağıdakıları aid etmək olar:

- investisiya siyasətinin başlıca məqsədləri;
- investisiyaların quruluşunu və tərkibi və s.;
- portfelin komponentlərinin korrektə olunması mexanizmi;
- potensial mənfəətin hesabatı və s.

Digər aktiv əməliyyatlara gəldikdə, qeyd olunmalıdır ki, bu əməliyyatlar bankın aktiv əməliyyatlarının vaxtında və keyfiyyətlə icrasını təmin etməyə yönəldilmiş

infrastrukturun yaradılması ilə əlaqəlidir. Bu isə öz növbəsində bankın digər əməliyyatlarının strukturundan asılı olur.

Kommersiya banklarının həyata keçirdiyi aktiv əməliyyatlarının nəticələri bank balansında aktiv hissəsində qeyd olunur, bu göstəricilərə əsasən bank resurslarının yerləşdirilməsinin xarakteri, onlardan istifadənin faydalılığı yoxlanılır və analiz edilir. Hazırkı iqtisadi sistemdə Respublikada hər bir kommersiya bankı öz aktiv əməliyyatlarını həyata keçirməyi elə üsullarını seçməlidirlər ki, bu əməliyyatlar nəticəsində yalnız mənfəət əldə etmək mümkün olsun. Əks halda, nə kommersiya bankları, nə də bütövlükdə bank sistemi öz mövcudluğunu davam etdirə bilməz, iqtisadiyyat isə öz inkişaf tarazlığından yayınar.

2.3 Kommersiya banklarının qeyri-ənənəvi əməliyyatları

Kommersiya banklarının ənənəvi əməliyyatlarına aktiv və passiv əməliyyatlar aiddir. Lakin son zamanlar, bazar iqtisadiyyatında, azad bazar mühitində müştəriləri cəlb etmək məqsədilə yeni növ, yeni formalarda əməliyyatlar formalaşmağa başlamışdır. Bu kimi əməliyyatlar, əsasən, kommersiya bankları olaraq ümumiləşdirilirlər.

Vasitəçilik əməliyyatları kommersiya banklarının digər əməliyyatları kimi bankın mənfəət əldə etdiyi əməliyyatlardır. Amma digər əməliyyatlardan fərqli olaraq, vasitəçilik əməliyyatlarının tərəflərinin sayı ikidən çox olur.

Kommersiya banklarının müştərilər üçün apardığı vasitəçilik əməliyyatları aşağıdakılardan ibarətdir:

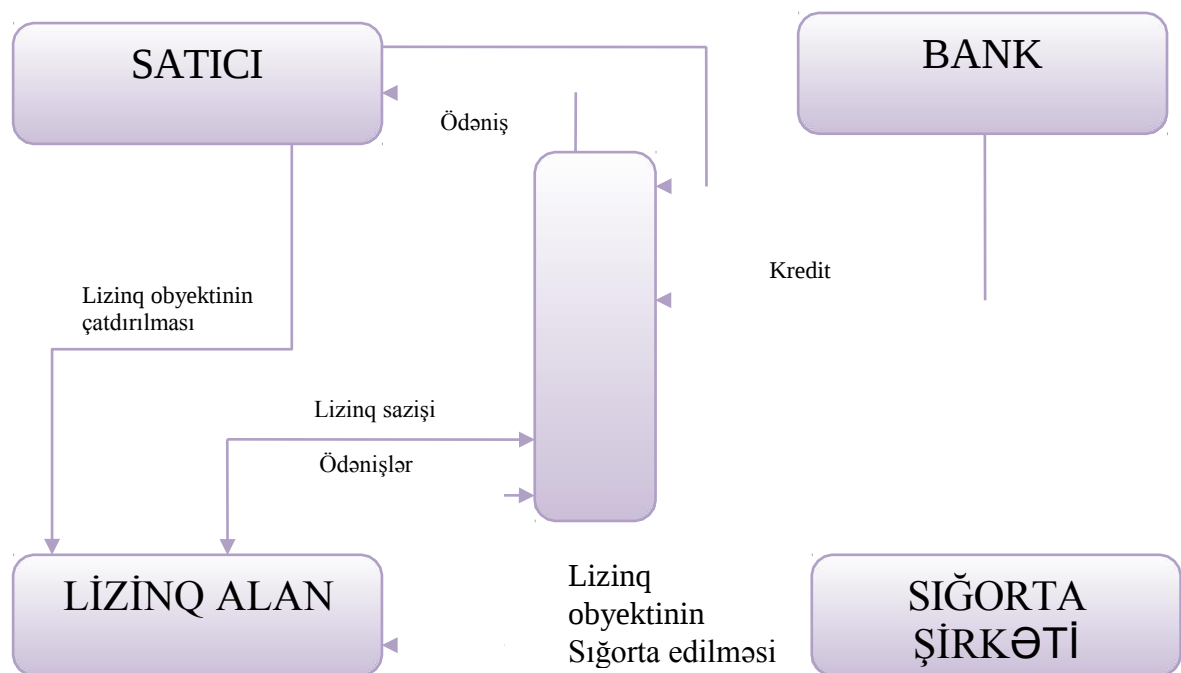
- lizinq;
- faktoring;
- forfeyting;
- trast əməliyyatları.

Lizinq – ixtisaslaşmış lizinq firmasının, şirkətinin və ya bank şöbəsinin lizinqalan üçün müəyyən əmlakın konkret müddətə icarəyə verilməsi əsasında əsas vəsaitlərə yatırımların maliyyələşdirilməsidir. Lizinq 1877-ci ildə “Bell” kompaniyası tərəfindən, öz telefonlarını satmaq əvəzinə icarəyə vermək qərarına gəlmələrindən sonra yaranıb. İlk lizinq səhmdar cəmiyyəti isə 1952-ci ildə San-Fransiskoda yaradılmış “United States Leasing Corporation” şirkəti olmuşdur.

Lizinqdə eynilə icarə prosesində olduğu kimi bir şəxsin əmlakının müqavilə ilə digərinə müəyyən şərtlərlə və müəyyən müddətə istifadəyə verilir. Buna baxmayaraq, bu iki anlayış arasında bəzi fərqlər vardır. Belə ki, icarə əməliyyatlarını həyata keçirərkən sövdələşmənin predmeti kimi icarədarın təsərrüfat əməliyyatlarında istifadə olunmayan, müvəqqəti sərbəst qalan əmlakı çıxış edir. İcarə münasibətləri lizinqdən fərqli olaraq, iki iştirakçı – müvəqqəti istifadə olunan əmlakın mülkiyyətçisi və həmin əmlakı müvəqqəti

istifadə edən tərəf arasında yaranır. Lizing əməliyyatları isə xüsusi olaraq bu əməliyyatın reallaşdırılması üçün icarədarın əvvəldən verilmiş sifarişinə əsasən əldə olunmuş əmlak müqaviləsi əsasında icarəyə verilir. Buna əlavə olaraq, bu əməliyyatlarda istehsalçı özünün maliyyə vəsaitlərini müqavilə predmetinə çevirən investor və ya lizing müqaviləsini kreditləşdirən kommersiya bankı iştirak edir. Klassik lizing prosesində lizingalan, lizingverən və satıcı lizing sövdələşməsinin subyektləri kimi iştirak edirlər. Lizingin investisiya mexanizmi olması isə, prosesə bankların və sığorta şirkətlərinin də qatılmasına zəmin yaratmışdır.

Bu mexanizm sxemdəki kimidir:

Sxem 11 Lizing mexanizmi¹⁵

Digər cəhətdən lizing bəzi xüsusiyyətlərinə görə bank kreditləşdirmə prosesinə oxşayır. Belə ki, müqavilənin tərəfləri arasında lizing münasibətləri kreditin əsas prinsipləri – müddətlilik, qaytarılma və ödənişlilik əsasında qurulur. Müqaviləyə əsasən, əmlakdan istifadə edən tərəf əmlakın mülkiyyətçisinə amortizasiya ayırmaları ödəyir və bu məbləğ kreditin qaytarılan məbləğinə adekvatdır. Lizing müqaviləsinin

¹⁵ <http://www.ifc.org/> (International Finance Corporation)

müddətliliyinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, lizinqin həyata keçirilmə formasından asılı olmayaraq bu müddət əmlakın normativ istismar müddətini keçməməlidir.

Lizinq müddəti hesablanarkən aşağıdakı faktorlar nəzərə alınmalıdır:

- avadanlıqların texniki iqtisadi göstəriciləri;
- avadanlığın amortizasiyasının hansı mərhələdə olması;
- daha iri istehsalçılıq və ya daha ucuz başa gələn sövdələşmə mərhələsinin yaranması;
- inflyasiya prosesi: inflyasiyanın artan miqdarı lizinq verən üçün uzunmüddətli müqaviləni sərfəsiz edir;
- borc kapitalı bazarının konyukturasi: lizinq faizinin əsasını təşkil edən uzunmüddətli bank kreditləri olduğundan kreditlərin faiz dərəcəsi lizinqin də müddətini təyin edir.

Lizinq ödənişlərinin tərkibinə amortizasiya, lizinq marjası (1-3%), lizinqverən tərəfindən cəlb edilən resurslara görə ödəmələr və risk mükafatı təsir edir. Lizinq faizini isə resurslar üçün ödəmələr, lizinqin marjası və risk mükafatı birbaşa təşkil edir.

Lizinqin xarakteristik cəhətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- lizinq də kreditin ənənəvi formalarında olduğu kimi ssudanın pul forması deyil, yalnız əmlak forması təzahür olunur;
- təminat obyektı olan əmlak kreditorun öz mülkiyyətində qalmaqda davam edir;
- ssudanın məbləği əmlakın ilkin və ya qalıq dəyəri əsasında təyin olunur.

Lizinqin bir neçə funksiyası vardır ki, lizinqin özünəməxsusluğunu özündə əks etdirir:

1. Lizinq əsas fondlara vəsait qoyuluşunun bir formasıdır.
2. Lizinq istehsalın maddi-texniki təminatının progressiv metodu rolunu oynayır.

3. Kənd təsərrüfatı və emal sənayesilə bağlı müəssisələrdə istehsal vasitələrinə olan mövsümi tələbatın ödənilməsi və məhsulların daşınmasının həyata keçirilməsini təmin edir.

Lizinq iştirakçıları əsas və əlavə olmaqla iki yerə bölünür. Əsas iştirakçılara daxildir:

- Lizinqverənlər – bu, lizinq əmlakının mülkiyyətçisidir, bunlara lizinq firma və kompaniyalarını misal göstərmək olar;
- Lizinqalanlar – bu, fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçən, istənilən təşkilati-hüquqi formada fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxs olan, yəni istehsal, ticarət, nəqliyyat müəssisələri və əhalidir;
- Malgöndərən – bu, maşın və ya avadanlıqları təmin edən müəssisə və ya lizinq əmlakının satışı ilə məşğul olan hüquqi və ya fiziki şəxsdir;
- Ticarət və ya istehsal şirkətləri.

Əlavə iştirakçılara daxildir: lizinqverəni kreditləşdirən, sövdələşmənin zəmanətçisi, brokerlər, sığorta kompaniyaları və s.

Lizinq əməliyyatlarının formaları belədir:

- Maliyyə lizinqi – uzunmüddətli razılaşma növlərindən olub, amortizasiya xərcləri icarədar tərəfindən ödənilir. Əmlakın quraşdırma və cari xidmətlə bağlı xərcləri icarədarın öhdəliyində qalır. Müddət bitdikdən sonra isə əmlak, adətən, icarədar tərəfindən geri alınır. Əmlak sahibi bu yolla öz riskini aşağı salır. Bu müqaviləyə əsasən, daşınmaz əmlak və ya uzunmüddətli istehsal vasitələri icarəyə verilir.
- Operativ lizinq – əmlakın saxlanması və əldə olunması xərcləri bir lizinq kontraktı müddətində qarşılanmır, bu səbəbdən də, əmlakın icarəyə verilməsi prosesi bir neçə dəfə aparılır. Müqavilənin müddəti 2-5 il arasında dəyişir. Risk böyük olduğu üçün lizinqin dərəcəsi də yüksək olur. Tez-tez sıradan çıxan dəzgahlar çətin idarə olunan xidmət tələb edən avadanlıqlar verilir. İcarədara köhnəlmiş avadanlığı qaytarmaqla yenisini əldə etmək mümkündür.

- Geri qaytarılan lizinq – avadanlığın yiyəsi icarədarla uzunmüddətli kontrakt bağlamaqla əmlakı digər tərəfə satır, beləliklə, malgöndərən dəyişir, icarədar isə eyni qalır. İnvestor qarant əvəzinə onun əmlakını ələ keçirərək əmlakın keçmiş sahibini kreditləşdirir. İşsizliyin səviyyəsi aşağı düşən zaman, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirilir.

- Müstəqil lizinq –tərəflərinin sayının çox, obyektlərin qəliz və irihəcmli olduğu zaman bir neçə malgöndərən iştirakı ilə bu lizinqdən istifadə olunur və banklardan kredit cəlb olunur. Lizinqverən əmlakın bir hissəsini – obyektin alınmasına sərf olunan hissəni təmin edir. Bu vəsaitlər səhm buraxılışı yolu ilə lizinqverənlər tərəfindən, öz aralarında bölüşdürülür. Obyektin dəyərinin qalanının maliyyələşdirilməsi isə kreditorlar, yəni banklar tərəfindən həyata keçirilir.

- Sublizinq – lizinq predmetindən istifadə hüququnun lizinq kompaniyasına verilməsilə yaranır. Ödəmələrin əldə olunma hüququ əsas icarəverəndə olur. Sublizinq əməliyyatlarını yerinə yetirən tərəf lizinq predmetini müqavilə əsasında lizinqverəndən qəbul edir və sublizinq müqaviləsi əsasında onu müddətli istifadə üçün lizinqalana ötürür, yəni lizinqverən dəyişir.

- Revolver lizinq – lizinq alan əvvəlcədən müəyyən olunmuş müddətdən sonra icarəyə götürülən əmlakı başqa bir lizinq obyektinə ilə əvəz edə bilər, bu lizinq alana texnoloji cəhətdən müxtəlif avadanlıqlar gərəkli olduqda istifadə olunur.

- Daxili lizinq – lizinqin belə növündə iştirakçılar eyni ölkə daxilində fəaliyyətdə olurlar.

- Beynəlxalq lizinq – lizinqin belə növündə isə iştirakçılar müxtəlif ölkələrdə fəaliyyətdə olurlar.

Lizinqin müsbət və mənfi cəhətləri aşağıdakı kimi qısaca xarakterizə oluna bilər. Lizinqin müsbət cəhətlərinə aiddir:

- Lizinq müqaviləsi kredit müqaviləsinə nisbətən asan əldə ediləndir.

- Təminat rolunu əmlak özü oynayır.
- Ödəmələrin həyata keçməsi dərhal tələb olunmur. Avadanlıq lizinqalana çatdırıldıqdan sonra başlanır.

- Avadanlığı yeniləmək üçün vaxtaşırı imkan yaranır.
- Vergi güzəştləri tətbiq olunur.
- BVF milli xərcləri hesablayarkən lizinq kontraktlarını nəzərə almır.

Lizinqin mənfi cəhətlərinə aiddir:

- Lizinq müqaviləsi bağlanmasa da, avadanlıq köhnəldiyi təqdirdə icarədar bu avadanlıq üçün də icarə haqqı ödəyir.
- Operativ lizinqdə köhnələn avadanlığın riski icarəverəndə qalır, o da itkidən yayınmaq üçün icarə haqqını qaldırır.
- Maliyyə lizinqində köhnəlmiş avadanlıq üçün lizinq ödənilir.
- Əgər obyekt unikal və iridirsə, müqavilə hazırlanarkən böyük miqdarda vaxt və vəsait sərf olunur.

Faktoring – bu bankların, törəmə faktor firmalarının kiçik və ya orta müəssisələrə, müştərilərə göstərdikləri maliyyə xidmətidir. Faktoringin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, firma müştərilərdən borcları almaq hüququnu alır və öz müştərilərinin borclarını hissə-hissə ödəyir. Daha dəqiqi, borcların ödəmə müddəti çatana kimi 70-90%-ni ödəyir. Borcun qalan hissəsi isə müştəriyə borclusunun bütün məbləği qaytarıldıqdan sonra müəyyən edilən faizləri çıxılmaq şərtilə qaytarılır. Nəticədə faktor firmanın müştərisi borclarını tez qaytarmaq imkanı əldə edir və faktor firmaya faizlər ödənməsi bunun nəticəsidir. Faktoring əməliyyatları icra olunarkən müştəri öz borclusundan borcunu geri almaq hüququnu faktor firmaya vermiş olur.

Faktoring əməliyyatının iştirakçıları bunlardır:

- Faktoring əməliyyatını həyata keçirən kommersiya bankının eyniadlı şöbəsi və ya ixtisaslaşdırılmış faktoring kompaniyası;

- Malalan.

Malgöndərənin faktoringinə predmet olaraq malalanlarla hesablaşmalarda yaranmış debitor borcların adı çəkilir. Kontrakt malgöndərənə faktoring təşkilatı arasında bağlanır. Müqavilənin şərtlərinə əsasən faktoring firması malgöndərənə əmlakı olan vəsaitin 70-90%-lik qismini ödəyir. Qalan hissə isə alıcıdan aldıqda öz komissiyalarını çıxmaqla malgöndərənə ödəyir. Banklar və ya ixtisaslaşmış faktoring şirkətləri malgöndərənə onun borc öhdəliklərinin alınması vasitəsilə dövriyyə vəsaitlərindəki çatışmazlığını aradan qaldırmağa, maliyyə vəziyyətini sabitləşdirməyə, balansının quruluşunu təkmilləşdirməyə, ödəmə riskini minimumlaşdırmağa, pul dövriyyəsinin sürətini yüksəltməyə, hesablaşmaları vaxtında həyata keçirməyə imkan verir.

Malsatanlarla hesablaşmalarda yaranmış kreditör borc ödəyicinin faktoringinin predmetidir. Bu kreditör borcları o zaman yaranır ki, malalanın dövriyyə vəsaitlərində çatışmazlıq olsun. Əməliyyatın mahiyyəti faktoring təşkilatının alıcı təşkilatın təchizatçı ödəməli olduğu borcunun ödəməsindən ibarətdir.

Faktoringin iki forması var:

- Faktoringin açıq forması – faktoring əməliyyatlarında tərəf olan müştərinin agentləri bu faktoring əməliyyatı barədə müştəriyə məlumat verirlər. Onlara müştərinin hüquqi və rəsəsi rolunu hansı faktoring şirkətinin oynaması və hansı tarixdən başlanması çatdırılır.
- Faktoringin qapalı forması – bu faktoring əməliyyatının həyata keçirilməsi haqqında əlavə heç bir şəxs məlumatlandırılmır. Bu haqda informasiyanı yalnız faktoring müəssisəsi və müştəri əldə edə bilər.

Ödəmələr riskinin səviyyəsinə görə faktoringin iki forması var:

1. Reqress hüququ ilə – faktoring əməliyyatının bu növünün mahiyyəti bundan ibarətdir ki, səbəbindən asılı olmayaraq, faktoring firması ödəyicinin ödəmə etməyi rədd etdiyi halda müştəridən alınmış borc öhdəliklərini geri ona qaytarmaq

hüququna malik olur. Bu zaman ödəmələr, riski və kreditin geri ödənməsi öhdəlikləri müştəriyə keçir. Reqress hüquqa malik olan müştəri borc öhdəliklərini satdığı zaman faktoring şirkəti tərəfindən ödənilən məbləği geri ödəməlidir. Belə olan halda komissiyonlar və mükafatlar müştəriyə geri verilmir.

2. Reqress hüququ olmadan – bu faktoring əməliyyatının bu növündə isə faktoring təşkilatı ödəyicilər tərəfindən meydana gələ biləcək ödəmələr riskini bütövlükdə öz öhdəsinə götürür.

Forfeyting – əsasən xarici ticarətlə məşğul olan ixracatçıların apardığı əməliyyatların kreditləşdirilməsinin xüsusi formasıdır. Forfeyting sadə yaxud ötürücü veksəl şəklində dövriyyə sənədləri ilə göstərilən borcun alınmasıdır. Bank ixracatçıdan idxalçının almış olduğu mallar üçün ödəməli olduğu öhdəlikləri alaraq ixracatçıya malın bütün dəyərini və ya sadəcə bir hissəsini ödəyir. Sonra idxalçı ödəmələrin forfeyting vasitəsilə ödəndiyini bilib almış olduğu malların dəyərini bank-forfeytora ödəyir. Daha öncədən ödənişlərin həyata keçirildiyi təqdirdə bank-forfeytor ixracatçıdan əlavə olaraq faizlər alır. Burada bütün risklər forfeytorun üzərinə düşür.

Sövdələşmənin iki növündə forfeyting istifadə olunur: 1. Maliyyə sövdələşmələrində - uzunmüddətli borcların tez reallaşdırılması məqsədilə; 2. İxrac sövdələşmələrində - nağd pulun ixracatçıya çatdırılması üçün.

Forfeyt əməliyyatları bir neçə mərhələdə aparılır. Əvvəlcə, forfeytor satıcının ərizəsinə baxır və sövdələşmənin maliyyə yaxud əmtəə xarakterli sövdələşmələrdən hansının olduğu müəyyənləşdirir. İkinci olaraq, valyuta, maliyyələşmənin müddəti, idxal və ixracatçıların yerləşdiyi məkan və s. öyrənilir. Daha sonra, forfeytor kreditin təhlilini aparır və ixracatçıını dəqiq qiymətlə tanış edir. Sonra ixracatçı ötürmə veksellərini hazır edir. İxracatçı öz vekselləri üçün qarantiya almalıdır. Qarantiya veksəl üzrə üçüncü şəxs tərəfindən yazılı şəkildə verilən bank təminatıdır.

Forfeytingləşmə xarici ticarətin kreditləşdirmə növü olaraq ixracatçıya bəzi üstünlüklər verir:

- Debitor borclarından daxilolma hesabına yaranan balansın sadələşdirilməsi;
- Risklərdən sığortalanma;
- Borc tələbnamələrinin idarə edilməsi xərcinə qənaət və s.

Trast əməliyyatları – müştərinin tapşırığı əsasında əmlakın idarə edilməsi və başqa xidmətlərin onun maraqlarına uyğun olaraq, onun xeyrini nəzərə almaqla kommersiya bankları və xüsusi maliyyə institutlarının apardığı əməliyyatlardır. Bu əməliyyatın mahiyyəti belədir ki, əmlakın sahibi mövcud qanunvericiliyə riayət etmək şərti ilə saziş əsasında, əmlakının idarə olunması hüququnu ya banka, ya da xüsusi maliyyə institutuna həvalə edir. Trast əməliyyatının obyektı istehsal və qeyri-istehsal xarakteristikalı daşınmaz əmlak, nəqliyyat və rabitə vasitələrindən ibarət daşınabilən əmlak, əmlak hüququ, maliyyə alətləri olur.

Trast əməliyyatında iştirak edənlər isə trastın təsisçisi, etibarlı idarədən və benefisiardır. Trastın təsisçisi isə əmlak sahibi, hami, vəsiyyəti yerinə yetirən şəxs ola bilər. Trast əməliyyatlarının digər bir iştirakçısı da müvəkkil şəxsdir – müştərinin öz tapşırığı əsasında, onun hesabına və onun adından fəaliyyət göstərən səlahiyyətli şəxsdir. Müvəkkilin xidmətləri müştəri tərəfindən hazırkı xidmət tarifləri və ya müqaviləyə əsasən ödənilir. Trast əməliyyatlarında tərəf olan şəxslərdən biri də benefisiar – trast müqaviləsinin xeyrinə başlandığı şəxsdir. O, gəlirlərini trast şirkətindən alır. Benefisiar həm hüquqi, həm də fiziki şəxs ola bilər.

Trast əməliyyatının növləri:

1. Etibarlı idarəetmə - trast əməliyyatında əmlak mülkiyyətçisinin etibarlı idarəedənlə arasında yaranan münasibətlərin formasıdır. Onlar arasında bağlanmış müqavilə, mülkiyyət sahibinin öz mülkiyyətinin idarəetmə hüququnu etibarlı idarəedənə verməsini şərtləndirir.
2. Əmlakın mirasa verilməsi – fiziki şəxslərə göstərilən xidmətdir. Bu əməliyyatlar bütün varislərin maraqlarına riayət olunmaqla əmlakla bağlı son qərarın verilməsini təmin edir.

3. Əmlakın müqavilə əsasında idarə olunması – bu növ əməliyyat trustın təsisçisinin və ya benefisiarın maraqları əsasında həyata keçirilir.

4. İş bacarığı olmayan şəxslərin əmlakı üzərində qəyyumluq və ya hamilik – trust firması belə əməliyyatlarla hamilərin maraqlarının müdafiəsi məqsədilə müqavilələr bağlaya, razılaşmalar əldə edə və mübahisəli məsələləri həll edə bilərlər

5. Pensiya fondunun vəsaitlərinin idarə olunması – bu tip əməliyyatlar qeyri-dövlət təqaüd fondlarının uzunmüddətli resurslara malik olması nəticəsində zərurətdən yaranan əməliyyatlardır. Bu fondlar trust əməliyyatları ilə sərbəst vəsaitlərini depozitə yerləşdirir, qiymətli kağızlardan öz səmərəli portfelini formalaşdırır, digər maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarına vəsait qoyurlar.

6. İnvestisiya müəssisələrinin və fondlarının idarə olunması – banklar bu əməliyyatları icra edərkən fondların pul vəsaitlərini yerləşdirir, onun səhmdarlarının siyahısını qeydə alır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar iqtisadiyyatı dövründə ən çox dəyər qazanmış şeylərdən biridə banklardır. Banklar pul dövriyyəsində iştirak edir, vacib öhdəliklər yerinə yetirir və o ölkə iqtisadiyyatının bütün halqalarında habelə, təkrar istehsalda mühüm rol oynayır. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti banklarsız təsəvvür edilə bilməz, ona görə ki, banklar pul vəsaitləri təqdim edərək ölkədəki sahələrin inkişafında bilavasitə iştirak edir. Banklara yalnız mikro və makro səviyyə çərçivəsində maliyyə vəsaitlərin cəmi buraxılışı və idarə edilməsi kimi baxılsa bu heç də düzgün olmazdı. Ölkədəki maliyyə siyasətinin tarazlığının əsas göstəricisi kimi məzənnənin sabit saxlanması, və onun həcmnin bazar tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Ölkədə sabitlik və inkişaf hökm sürən dövrlərdə bank sistemində önəmli dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni müstəqillik qazandığımız dövrlə ölkəmizin indiki vəziyyətinin müqayisəsində biz görürük ki, aktiv əməliyyatların mühüm tərkib hissəsi olan kredit rəsmiləşdirilməsi əməliyyatlarında həm kütləvilik həm də liberallaşma ön plandadır. Bunlar öz əksini onda tapır ki, Mərkəzi bank uçot dərəcələrini saldıqca kommersiya bankları kredit faizlərini aşağı salır, həm də kredit rəsmiləşdirilməsini qaydalarını daha da asanlaşdırır. Bu həm də onunla bağlıdır ki, banklar rəqabət şəraitində müştəri cəlb edə bilsinlər.

Son zamanlarda banklar öz xüsusi vəsaitlərinin formalaşdırılması və yerləşdirilməsində bir çox uğurlar qazanmışdılar. Bunun əsas səbəbi kimi xalqın banklara olan inamının bərpa edilməsi, həmçinin ölkəmiz uğurlu siyasət nəticəsində nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf etdiyi üçün beynəlxalq təşkilatlar respublikamızın kommersiya banklarının kredit tələbatını ödəmək üçün kredit xətti ayırması ilə bağlıdır. Və bunun nəticəsində əhalinin kommersiya banklarında yerləşdirdikləri vəsaitlər artmışdır və beynəlxalq təşkilatlar daha da aşağı faizlə kredit xətti ayırırlar. Kommersiya

banklarında yalnız kredit əməliyyatları deyil digər bank əməliyyatları xeyli miqdarda artmışdır.

Mövcud iqtisadi vəziyyətdə kommersiya banklarının aktiv, o cümlədən gəlir götürdükləri digər əməliyyatları və onların inkişafı sahəsində aparılan təhlillərin nəticəsə olaraq, mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün aşağıda qeyd olunanları təklif edirəm:

1. Hal-hazırda banklararası bazarda oliqopolistik xarakterlər özünü büruzə verməkdədir və bu, özünü ən çox istehlak kreditlərində əks etdirir. Belə ki, mövcud yüksək kredit faizləri ilə bütün bankların “razılaşması” və bu faizləri aşağı salaraq rəqabət yaratmaması məhz qeyri-təkmil bazarın əlamətləridir. Nəzərə alsaq ki, rəsmi inflyasiyanın 8%, uçot dərəcəsinin isə ötən aylara qədər 15% olduğu şəraitdə kommersiya bankları depozitlər üçün təqribən 9-10% təklif edir, lakin bu faizin miqdarı kredit verilərkən 25-30% arasında dəyişir. Göründüyü kimi banklar öz mənfəətlərini maksimumlaşdırmağa çalışaraq gəlirlərini cəlb etdikləri vəsaitlərin 2 qatına qədər artırıblar. Digər tərəfdən, Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsinə 13%-ə salmağına baxmayaraq kommersiya banklarının kreditlər üçün etdikləri təkliflərin faizinə nəzərə cərpacaq bir dəyişiklik olmadı. Bu isə öz növbəsində həm əhalinin istehlak imkanlarını zəiflədir, həm biznesləri kredit kimi əlçatan maliyyə mənbəyindən məhrum edir, həm də bankların öz gəlirlərini azaldır. Bu səbəbdən də, banklar arasında rəqabət təmin olunmalıdır. İnzibati yolla kreditlərin faizlərinin maksimum miqdarının qanunla (sabit) və ya qanun əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən (dəyişkən) təyin olunması yoluna gedilə bilər ki, reallıqda bu həm bankların sərbəstlik prinsipinə zidd olur, həm də rəqabət yaratmaqdan əlavə ümumilikdə onu məhv edir. Bu səbəbdən ən optimal variant dövlətə məxsus kommersiya bankları vasitəsilə bazara təzyiq göstərmək, rəqabət meylləri yaratmaqdır.

2. Kommersiya banklarının digər aktiv əməliyyatlara, xüsusilə də investisiya əməliyyatları aparmağa təşviq olunması hazırki vəziyyətdə ən vacib məsələlərdən

biridir. Burada yenə də kredit bazarında faizin yüksək olması problemi özünü göstərir. Belə ki, kredit verməklə kifayət qədər gəlir götürə bilən banklar investisiya qoyuluşları ilə “riskə yol vermirlər” və ya kiçik miqdarlı gəlirlərdən yayınırlar. Bu isə çox sayda start-up layihələrin və biznes planların sadəcə banka gedib layihənin onlara təqdim edilməsilə maliyyələşdirilməsinin qarşısını alır və həm bank, həm də ümumilikdə iqtisadiyyat və biznes mühiti itkiylə üzləşir. İnvestisiyaya təşviq üçün bankların bu əməliyyatlardan əldə etdiyi xalis gəlirlər mənfəət vergisindən azad oluna bilər.

3. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi digər aktiv əməliyyatların çox az miqdarda həyata keçirilməsinin bir digər səbəbi isə bank sektorunda ixtisaslı kadrların sayının az olmasıdır. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi investisiya əməliyyatlarına yatırım etməyə qərar verə bilmək üçün ixtisaslaşmış qiymətləndiricilərə və risk idarəedicilərə ehtiyac var. Lakin ölkəmizdə belə şəxslərin sayı çox azdır. Bu məsələnin həlli yolu kimi isə, bankların tələbələrə təqaüd təyin etməklə onların xaricdə təhsil almasını və ya yerli təhsil sistemində savadlı kadr kimi yetişməsi üçün təşviq etməli və öz kadrlarını kimi yetişdirməlidir. Digər bir üsulla, uzun müddət gözləmək istəməyən banklar xarici mütəxəssislərin rəhbərliyi altında keçirilən treninqlər təşkil edə bilərlər.

4. Elektron və mobil bankçılıq sisteminə keçid olunsay da, bu inzibati tənzimləmələrdən irəli gəlir və çox cüzi sayda bank var ki, bu sahəyə xüsusi diqqət yetirir. Fikrimcə, bu sahələrin inkişafı maksimum sürətlə sərəfə etdirilməli və təmin olunmalıdır. Çünki elektron sistem həm müştərilərin qat-qat yüngülləşdirir, həm səhv olunma riskini azaldır, həm də nağdsız dövriyyənin artmasına təkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycanca ədəbiyyatlar:

1. M.M.Bağırov- "Bank və bank əməliyyatları" (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı-2003
2. Z.Məmmədov- "Pul,Kredit və banklar"(Dərslik), Bakı-2006
3. R.A.Bəşirov- "Bank işi", Bakı-2007
4. R.Əsgərova- "Pul, Kredit və Banklar", Bakı-2007
5. E.Sadiqov – "Bank əməliyyatları", Bakı-2010
6. Z.Məmmədov, Ə.Abbasov, R.Rzayev. Ş.Həmişəyevə.-"Bank işi və elektron bankçılıq", Bakı-2003
7. Z.Məmmədov- "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi", Bakı-2001
8. M.M.Sadiqov, E.Ə.Balayeva, Ş.Ü.Həmişəyeva –"Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi", Bakı-2003
9. Tağıyev və başqaları-"Maliyyə, pul tədavülü və kredit", Bakı-1999
10. D. Vəliyev –" Beynəlxalq Maliyyə", Bakı-2000
11. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycanın statistik göstəriciləri" Bakı-2017
12. Məmmədov S.M. –"Bank işi.Bankirin stolüstü kitabı", Bakı-1997
13. Aslanov A.M –"Maliyyə və bank statistikasi", Bakı-2002
14. Qurbanov.C. –"Kommerisya banklarının mühasibat uçotu"
15. N.Məmmədov -"Bank və maliyyə terminləri lüğəti", Bakı-1996
16. A.Ağayev –"Maliyyə terminləri lüğəti",Bakı-2005

İngiliscə ədəbiyyatlar:

1. Lovett, William Anthony- "Banking and financial institutions law in a nutshell", St. Paul, Minn-1997
2. Richard S.Thorn –"Introduction to money and banking",Harper Collins & Row, International -1976
3. Chandler V.Lester, Goldfeld N.Stephen –"The economics of money and banking", Harper, International -1977

Jurnal və bülletenlər

1. "Maliyyə və Uçot"
2. "Finansist", Oktyabr 2017
3. "İqtisadi elmləri:Nəzəriyyə və Praktika"
4. "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı" Statistik bülleten №02/2018
5. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycan rəqəmlərdə" Bakı-2007

Qanun, sərəncamlar və təlimatlar.

1. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. (10 dekabr 2004-cü il)
2. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (16 yanvar 2004- cü il)
3. “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (14 iyun 1996-cı il)
4. Banklarda kreditlərin verilməsinin daxili Prosedurları və uçotu haqqında qaydalar
5. Bankların əsas vəsaitlərlə (əmlakla) Apardıqları əməliyyatların tənzimlənməsi qaydaları(16 avqust 2002-cı il)
6. Bank lisenziyalarının və icazələrin alınması üçün müraciət qaydaları haqqında Təlimat

İnternet saytları:

1. www.cbar.az
2. www.stat.gov.az
3. www.marja.az
4. www.worldbank.org.az
5. www.lewrockwell.com/rothbard/frb.html